

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 121 (16894)

2004 чылдың
август 31,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.50.
Садар өртээ 3 рубль.

АЗИЯНЫН ЧҮРЭЭ КАЙДАЛ?

Дуун Кызылга

«Самылыгының чүрээ — Азияның чүрээ» Ыдыктыг даш Кызыл хоорайның солагай талазында дачаларның девискээринде турар. Бо Ыдыктыг даштын төөгүзүнү дугайында Тываның Улустун чогаалчызы К.К.Кудажы 1999 чылда «Тувинская правда» солунга бижээн. Кижичүрээнге дөмей бо бичи дашка шаандан бээр тывалар тейлеп, чүдүп, оочанынга овааны тургускаш, ортаныз-бүрү өңнерлиг кадактарны, кожааларны баглааш, Черниң күчү-күжүн боттарынга ап чорааннар.

Ш.Д.Ооржак, Ш.С-К. Куулар, К.К.Кудажы.

«Самылыгының чүрээ — Азияның чүрээ» Ыдыктыг даштын чыдар чериниң девискээрин чаагайжыдар эгелээшкини Тываның Россияга каттышканының 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылының байырлалдарын белеткээр база эрттирер оргкомитеттин чедиги бөлүү (удуртукчузу ТР-ниң Өнчү болгаш чер харылзаалар яамызының сайыды Ш.С.К.Куулар) үндүргөн. Ыдыктыг даштын чыдар черин чаагайжыды кытырының төлөвилелин архитектор Б.Д. Байыр-оол кылган. Чаагайжыдыга ажылдарын «Сардаана» бүдүрүлгези (директору Б.И.Очур) боттарының акша-хөрөңгизи-биле чоруткан. Бо болуушкунга тураскааткан митинг дүүн болуп эрткен. Тываның Улустун чогаалчызы К.К.Кудажы сөс алгаш, бо Ыдыктыг даш дугайында чугааны адаиезинден билип алгаш, «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романында бижээнин дыңнаткан. Бо дээрже Азияның чүрээ — Азия диптин бурунгу төвү дээрзин ол айтыкташ, кижичүрээнге ыдыктыг чер болуп артарын чугаалааш, Ыдыктыг даштын девискээрин чаагайжы-

ды туттурган Чазакка, ооч Даргазы Ш.Д. Ооржакка өөрүп четтиргенин чогаалчы илереткен. Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка сөстү берген. «Азияның чүрээ» Ыдыктыг даштын төөгүзүн бижээн чогаалчы К.К.Кудажыга, девискээрин чаагайжыдар саналды үндүргөннерге, ону туткан коллективтин кижигүннеринге өөрүп четтиргенин ол илереткеш, оларга быжык кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзээн. Бо төөгүнүң тураскаалы ыдыктыг черивис болуп артар. Ыдыктыг даш улуска Азия диптин күчү-күжүн берип чораан, моон сонгаар-даа бээр, Тываның Россия-биле харылзааларының эгези манаа салдынган деп, Дарга чугаазынга демдеглээн. Тыва улустун болгаш бодунун өмүнээзинден өөрүп четтир-

«Азия төвү» Ыдыктыг даштын чонунуң сонуургап көрүп турары.

генин илереткен бижикти «Сардаана» бүдүрүлгениң директору Б.И.Очурга Ш.Д.Ооржак тывыскан. Б.И.Очур сөс алгаш, идегелди көргүскени дээш Чазакка өөрүп четтиргенин илереткеш, моон сонгаар-даа даалгаларны күүседиринге беленин чугаалаан. Тываның база бир ыдыктыг чери — «Самылыгының чүрээ» — Азияның чүрээ» Ыдыктыг даштын девискээри чаагайжыды кылдынганын эки деп үнелээн. Таан-оол ХЕРТЕК. Владимир САВИНЬХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Кажан? Каза? Чүү? Сонуургаптаалынар

ОЛИМПИАДАДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Делегейниң «Олимпий-2004» оюннарынга киржип чораан ийи тыва херээжен спортчу: ча адыкчызы Елена Достай биле мөгө Лариса Ооржак август 28-те Кызыл хоорайже ээп чанып келгеннер. Елена Достай маргылдааларга чер албайн барганын кавыргай бергени-биле болу берген деп парлалга чөпсектеринге тайылбырлаан. Мөгө кызывыс Лариса Ооржак 5 удурланыкчыны арыг октааш, 6-гызынга сан талазы-биле алыскаш, 5-ки черни ээлээн. Аныяк спортчу ол чорааш, улуг дуржулганы, өөредигни алганы чугаажок.

СООК СУГ ДЭЭШ ӨРЕЛЕНГЕН

Кызыл хоорайның улус өөредилге килдизи соок суг дээш «Водоканалга» 3 млн. рубль өреленген. Удавас оолдар, уруглар өөренип эгелээр, ол хирезинде хоорайның школаларында соок суг чок.

Ол байдал башкыларны болгаш хоорайның улус өөредилге килдизин аажок дүвүретен. Акша-хөрөңги кирип келирге-ле, хоорайның улус өөредилге килдизи 1,5 млн. рубльди «Водоканалдың» агар санынче шилчидер деп турар.

КҮДЭЭЗИНИҢ КҮЖҮН КӨӨР

Өске чылдарда дег, бо күс Кызыл хоорайга куда-дой, бадылашкан, өгленишкен аныяктар-биле байлак болган. Кызылдың ХБАБ-ка бадылажып келген күдээлерниң аразында немец, кыдат, вьетнам, Африка чурттуг аныяк эр кижилер база бар. Август айда бадылашканның эң улуг назылыгларындан эр кижичи 75, душтуу 60 харлыг.

ЭРГИ ТЫВА НОМНАР

Бо чылын болуп эртер республиканың 60 чылдаан байырлалын культура албан черлеринден Кызыл кожунунун төп библиотеказы төлөптиг уткуп турар. Эрги тыва номнар чыыр, чаа номнар тарадыр талазы-биле олар кымдан-даа артык ажылдаан. Ол дээш Кызыл кожунунун төп библиотеказынга ТР-ниң Культура яамызы тускай шанналды тывыскан.

ӨРГҮЛДҮ ООРЛАПКАН

Август 26-да Чадааның Алды-Хүрээниң өргүл хааржаандан элээн акша-хөрөңгини билдинмес кижилер оорлаан. Ооң эртенінде Мандаладан демир акшаларны бир бичи өөреникчи оолдун оорлап ап турганын хүрээниң башкызы көргөн.

Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрже чамдык өг-бүлелерде кижизидилге дыка багай, ажы-төлүнүң ыдыктыг чүүлдерни безин үнелеп билбезин херечилеп турар. Хүрээ өнчүзү оорлаарга, сөөлү дыка багай.

ШКОЛАЛАРДА ЧЫРЫК ЧОК

Август 28-те Кызыл хоорайга болуп эрткен селектор хуралга ТР-ниң Ниити болгаш ортумаак өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозовтун дыңнатканы-биле алырга, республиканың кожуннарында улус өөредилге килдистери чырык дээш өреленген бооп турар.

Ынчангаш бо хуннерде школаларда чырык чок. Оон ыңай өртке удур ажылдар дыка кошкак чоруп турары илерээр. Бистиң корр.

Селектор хурал

эгелээш одап эгелээри эргежок чугула бооп турарын кожун чагырыкчызы дыңнаткан. Тес-Хем, Эзрин кожуннарда бюджет организациаларында хөмүр-даш болур-чогууру-биле дүжүп турар, ынчалза-даа чурттакчы чонда одаар чүүл шуут келбейн турар. Өвүрнүң кожун чагыргазы республиканың одаар чүүл садып-саарар контрозынче хөмүр-даш сөөртүлгези дээш элээн акша-хөрөңгини шилчиткен.

Кожуннардан келгилээн медээлерден алгаш көөрге, эң чидиг айтырыг хөмүр-даш сөөртүлгези, электри чырыгы дээш ере-шире бооп турар. Бо айтырылгарга хамаарыштыр шыңгы хемчеглерни байырлал соон дарый ап эгелээрин ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак демдеглээн.

Борис ОНДАР.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛДИ ЧУГААЛАШКАН

Август 28-те Кызыл хоорайның харылзаа албанының бажынынга республиканың кышка белеткелиниң дугайында селектор хурал болган. Ону ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак даргалап эрттирген.

Ук хуралга оон ыңай ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В.Кара-оол болгаш өске-даа Чазак кижигүннери, яамылар сайыттары, кожуннар чагыргаларының даргалары киришкен. Кол айтырыг — кышка белеткел ажылдарының түннелдери. Республиканың кышка белеткелиниң дугайында бирги илеткелди ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы С.А. Барыбин кылган. Оону-биле алырга, республика кышка 85 хуу белең. Чадаана, Туран, Шагаан-Арыг хоорайларда одалга системалары бүрүнү-биле кылдынган. Электри шугунарнының септелгелери кидин түлүк

чоруп турар. Эң берге айтырыг — хөмүр-даш сөөртүлгези. Чүге дээрже республикада ажыл-агыйларның «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында өрөзи бажын ашкан. «Тываэнерго» ААН-ниң чингине директору А.И.Верзаков чырык чылыг четкилеринге септелге чорударынга бүдүрүлгези 13 млн. рубль тускайлаттынган турганын, ооң чүгүле 6 млн. рубль ажылгатынганын дыңнаткан. Кышка Каа-Хем кожунун эң эки белеткенген. Кызыл хоорайында байдал берге. Кызыл хоорайның ЧЭТ-те байдал эки, ында 8 котел септеттинген. Суг дамчыдар системаның 86 хуузу кылдынган. Бо дыңнадылгарның соонда

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак илеткел долу эвес, кыска, чедимче чок болган деп С.А.Барыбинни шүгүмчүлээн. Херек кырында кышка белеткел дыка кошкак. Эң ылангыя Чаа-Хөл кожунда байдал дыка багай. Ында кожун чагыргазы дыка кошкак ажылдап турар. Кунгуртуже кывар-чаар материалдар шуут сөөртүмээн. Ындыг материалдарның Тожу кожунче чеже хире чедиртингени тодаргай эвес бооп турарын онзалап демдеглээн.

Бай-Тайганың кожун чагыргазының даргазы Ш.Д.Хертек кышка белеткел 98 хуу күүсеттингенин дыңнаткан. Кара-Хөлде котелду септээри уламчылап турар. Ынаар хөмүр-даш сөөртүлгези 50 хуу күүсеттинген. Кожунда эмнелге, культура ажыл-дакчыларының ажыл төлевири

долузу-биле берген. Оруктар септелгези кидин түлүк чоруп турар. Оларны акшаландырары — дыка берге айтырыг. Бай-Тайга кожунунун улус өөредилге килдизи электри чырыгы дээш 240 муң рубль өрелиг.

Барыын-Хемчик кожунда культура, өөредилге черлери кышка долузу-биле белең. Шагаан-Арыг хоорайда улуг котельнаяда ийи суугуну септеп турар. Аңаа дериг-херекселдер, артык кезектер садарына акша-хөрөңги четпейн турар. Би-Хем кожунда чуртталга-коммунал ажыл-агыйлары, Туран хоорайда төп одалга системазы, школалар, уруглар садтары кышка белең. Республиканың одаар чүүл садып-саарар контрозында 2 млн. рубль өрелиг болгаш хөмүр-даш сөөртүлгезинге бергедеп турар. Уруглар садтарын амдан

Хааннар шынаазы: Аржаан-2 базырыктан тывылган чамдык эртинелер

XXI чүс чылдың таптыг-ла эгезинде (2000-2003 чылдарда) Тываның девискээринге археологтук ажыдышкын болган. Күрүне эрмитажының Төп Азия археологтук экспедициясы биле Германияның археология институтунун эртемденнери Аржаан суурнун чанындан база бир базырыкты казып шинчилээн. Делегей археологиязынга сенсация болган, а сөөлүндө барып чайгаар-ла Аржаан-2 деп атты алган бо базырык сөөлүгү чылдарда арай чалгаарап эгелээн скифолог эртемденнерни хей саныг үнелиг белектери болгаш айтырыгылары-биле «базырыккан». «*Бурунгу скифтериниң чурттап чораан черлеринден шак мындыг үнелиг эртинелерни он-он чылдар иштинде тыппай турган*» деп, Санкт-Петербургу хоорайга бо чылын чазын эрткен «Аржаан. Тывада Хааннар шынаазына археологтук ажыдышкын» деп баштайгы делгелгени ажыдып тура, Күрүне эрмитажының директору, профессор Михаил Пиотровский чугаалаан. «*Аржаан-2 чүгле орнукушудулга базырык эвес, а бурунгу чоңунуң ыдыктыг чери турган дээрзи ам билдингир*» деп, экспедицияның удуртукчуларының бирээзи, Германияның археология институтунун президенти, доктор Герман Парцингер ынчан демдеглээн.

Аржаан-2 базырык кажан туттунганыл?

Бо базырык база-ла Би-Хемниң девискээринден тывылган билдингир Аржаан-1 базырыкка бодаарга, шору анык. Эртемденнерин баштайгы чижек санаашкыны-биле алырга, Аржаан-2 бистиң эраның мурнунда VII чүс чылга хамааржыр. Ол Афинаның алдарлыг акрополундан, бедик культуралыг Персид империязындан назы талазы-биле улуг. Бурунгу кыдаттар ынчан демир деп чүвени шуут билбес турганнар (ол үеде Тываның девискээринге чурттап чораан скифтер демирни шагдала ажыглап турганын Аржаан-2 базырыктан тывылган дайынчы чепсектер херечилээн). Делегей шажын чүдүлгелериниң кол ыдыктыг бурганнарының эң улуу Будданың төрүттүнеринге чедир ам-даа ийи чүс чыл бар. Христос бурган бо базырыкты туткан соонда барык чеди чүс чыл, а Мухаммед мырынай муң чеди чүс чыл эрткенде төрүттүнген. Түрк болгаш славян аймактар төөгү ареназынга чүгле бир муң беш чүс чыл эрткенде көстүп келгеннер. Аржаан-2 базырык делегейниң эң-не сураглыг эртинелер байлактарлыг чевеглериниң санынче кирип турар кыдат Лу-шен тажы биле оң кадыны Ду-ванның хөөрүндө безин барык алды чүс чыл улуг назылыг болгаш тыпкан эртинелери-биле байлак.

Аржаан-2-ниң назынын базырыктың чевеглеринден казып тыпкан каасталгалардан, окчезектен, аъттарның дериг-

херекселдеринден болгаш өске-даа чүүлдерден эртемденнер чижеглей илереткен. Улуг рольду лабораторлуг шинчилелдер ойнааны база чугаажок.

Базырыктың онзагай болгаш үнелиг талалары чүдел?

Экер-эрес дайынчыларның, кадарчыларның болгаш аңчыларның ужу-кыдыы көзүлбес калбак чурту — Скифия амгы Венгрияның, Украинаның, Ортаа Азияның, Мурнуу Сибирьниң девискээрлерин таварты чаптылгаш, Байкал далайның чөөн талазынга төнгөн турган.

Аржаан-2 базырык бурунгу скифтерниң чурттап чораан девискээрлеринден тывылган амдызында эң бай орнукушудулга чери болуп турар. Мурнунда шинчилеттинген Аржаан-1-ден (1971-1974 ч.ч., археологтар — М.Х.Маңнай-оол, М.П.Грязнов) скиф хаан биле кадының чевээн казып тып, бедик үнелиг элээн тывыштарны биске сөңнезе-даа, ол базырыкты шаандагы оорлар дыка-ла үптөп-тонааны билдир бис. Аржаан-2-де хаан өг-бүлениң чевээ базырыкта өске хөөр-жүдүлгө өрээлдеринге бодаарга, үнелиг эртинелер тывыштар-биле бүдүн-бүрүн болгаш эртем ужурдузальг кылдыр кадагалаттынган. Базырыктан тывылган алдын, хүлер болгаш хола каасталгаларда, эдилелдерде малмаганнар, аң-мөңнөр дүрзүлери амгы Тываның дириг амытаннарын көргүзүп турар. Ынчангаш археологтар ында орнукушуттунган улуг хаан Мурнуу Сибирьниң, оң иштинде Тываның, девискээрин эжелей чурттап чораан деп тодаратканнар (бо базырык Скифияга хамааржыр төөгүнү чаарты эде көрүп, катап чедир шинчилээринче албадап турар, чүге дизе чамдык улуг эртемденнер, оң иштинде

Михаил Пиотровский, Аржаан-2-ден тывылган эртинелерден бурунгу скифтер Тываның девис-

кээринден укталып үнгөн деп баштайгы түннелге кээп турар).

1971 чылда археолог Чернеконун Кара далайның сонгу талазында Чертомлык деп черден тыпканы скиф кадының базыры (чаңгыс кижиниң) делегейниң эң-не бай, сураглыг эртинелериниң санынче кирип турар. Базырыкта чевег алдын-мөңгүн-биле хоомай эвес, байлак болза-даа, оон моюнга астыр чаңгыс алдын каасталганы тыпкан, а Аржаан-2 базырыктан хаан кижиниң дээди эрге-чагыргазының демдээ — *1,5 кг ажыг моюнга астыр каасталганы, оон шала биччи, илчир-белиг, чартык ай хевирлиг хөрөк демдээ — пекторальды, калбак курну болгаш кымчы сывын* тыпкан. Оларның шуптузу алдын дээрзин демдеглээли.

Хаанның-даа, кадының-даа мөчү-сөөктери бөрттеринден эгелээш, идиктериниң эжектеринге чедир алдын каасталга кылыгылар-биле дериттиш шиметтинген. Дээди чагырыкчының чүгле чүвүрүн безин *1 мм хемчээлдиг 100 муң ажыг алдын суг чинчилер-биле* каастап даараан! Хейлеңинге араатан димс амытан дүрзүлүг *2 муң базыткылыгы* чыпшыр илген! Оларның чаңгызының хемчээли *2,5 сантиметр*. Согун-

Аржаан-2 базырыктан тывылган металл чашка, илчир-белиг. Диаметр по верху 11 см, диаметр по низу 10,3 см.

нар саадааның (хавының) үр үениң эрткенден ирээш тоглап, кадагалаттынмаан хөмүн *база-ла ол хире хемчээлдиг 300 черлик хаван дүрзүлери* шимеп турган.

Хаан өг-бүлениң чевээндө өске-даа амытаннарның *хөй алдын дүрзүлери, сыргалар (диаметри 1,8 — 3 см), хүлер көрүнчүктер, савалар, араатан аңнар диктеринден сагызыннар (амулеттер)* тывылган. Бурунгу грек төөгүчү Геродоттун (бистиң эрага чедир 480-425 чылдар) бижип турганы *алдын тудалыгы аш хымышты* Аржаан-2-ден тыпкан! Ол бурунгу Скифия өске күрүнелер, девискээрлер-биле экономиктиг харылзаа тудуп турганының херечизидир.

Скифтер янзы-бүрү эдилелдеринге каасталгалар кылырда «аннар стилин» ажыглап турганын бо базырык база катап бадыткаан. Олар

кончуг шевер чазаныкчылар, дарганнар болгаш ювелирлер чорааннар дээрзин аңнар дүрзүлери — эртинелер тывыштар херечилеп турар. Чижээлээрге, хаанның моюнга астып турган улуг каасталга демдээндө араатан аңның алдын чүс-чүс дүрзүлери аңгы шуткуп куткулааш, төгерик чор өзөөнге чыпшыр дунзаалааннар. Кадының чамдык сыргаларын, өг каасталгазы болур бичии паш савазын база дунзаалаашкын аргазы-биле тудуштур кылган, а хаанның бөргүнүн каасталгаларында 4 аътты, ивини (узуну 8,4 см чедип турарлар) калбак, арай кылын алдындан кескен.

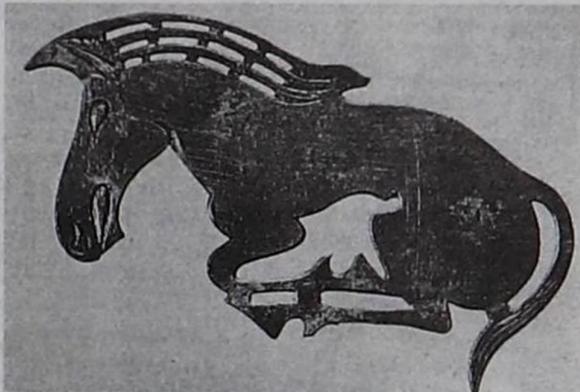
Маңаа кадының алдын баш-кызарлары (шипилкалары) айтыпастың аргазы чок. Оларның бирээзиниң төңчүзү иви мал дүрзүлүг. Узуну 30,2 см, а өскезинда угулзалай оя кескен чалгынныг шопулакчыгашты кылган (барык 36 см!).

Базырыктан тывылган хылыш мезилер база улуг үнелиг. Хаанның алдын биле демирни тудуштуруп тургаш кылган мези хылыжының узуну 38,2 см, сывының калбаа 7,2 см. Кадының шакла ындыг мези хылыжының узуну 23,7 см. Алдын тудазын аңнар каастаан. Скиф улуг хаан өг-бүлениң чевээндө ийи бижек (бирээзиниң узуну 28,3 см, ийигизиниң 23,7 см) база тывылган. Маңаа бо базырыктан нитизи-биле чүгле алдындан 9 муң 364 эдилел тывылганын (суг чинчилерни санавыска!) сагындырып каайн. Оларның деңзизи 19 килограмм 332 грамм.

Аржаан-2-ниң төөгүлүг болгаш культурлуг үнезин чугаалап тура, археолог Забелинниң Днепр хем чоогундан 19 чүс чылда казып шинчилээни база бир скиф базырыкты деңнел кылдыр кирип бодай-дыр мен. Делегейниң хөй эртинелерлиг, эң сураглыг базырыктарының санынче кирип турар бо орнукушудулга черинде чүгле ийи чевег бар. Оларны безин шаандагы оорлар үптөп-тонап каапканын сагындырып каайн, а Аржаан-2-де хаан биле кадының чевээндө аңгыда, 5 хөөр бар. Оларның бирээзинде аъттар хөөржүткен. Бо чевеглерден база хөй санныг үнелиг алдын, хүлер тывыштарны казып тыпкан. Аржаан-2 Днепр хем чоогундан базырыктан байлак дээрзин үстүндө эртинелер тывыштар херечилеп турар.

Тываның девискээринде базы-

рык-хорумнар элбек. Оларның 90 ажыг хуузун ам-даа казып шинчилевээн. Чүгле Аржаан суурнун Хааннар шынаазында безин ам-даа казынып шинчилеттинмээн 10 хире улуг базырык бар. Аржаан-2 шугум езугаар дистиндир чыдар 5 улуг базырыктың эң бичези! Бир базырыктан чүгле оң ындында базырык көстүр. Олар Аржаан сумуже чоокшулаан тудум, хемчээл талазы-биле улгадып, бедип-ле чыдар.

Аржаан-2-ниң ындында чыдар Аржаан-3 базырыктың кырынче үнер аргалыг болган мен, хомуданчыг чүве — оон ортузунда өг орну дег ийи улуг оңгар бар болду.

— Ол шаандагы оорларның арттырган изи-дир — деп, археологтук экспедицияның удуртукчузу, Күрүне эрмитажының эртем ажылдакчызы Константин Чугунов тайылбырлады.

Тывада бар базырыктарның шуптузун казып шинчилээр болза, оң кайгамчык эртинелер тывыштары делегей төөгүзүнге

болгаш культуразынагга чеже-чеже чаа эртем ажыдышкыннарын сөңнээр деп бодаар силер? А оларны казып шинчилээринге он-он, харын-даа чүс-чүс чылдар эртер.

— Аржаан-2 базырыкты чурттап-талгам төңчүзүңге чедир казып шинчилеп доозуп шыдапсымса экизи ол — деп, Константин Чугунов бо чайын чугаалады, а ол ам дөртөн беш харлыг.

Бо эртемденниң чугаалап турары-биле алырга, Хааннар шынаазында базырыктар олардан-даа бурунгу бир хоорайның кырында туттунганнар!

Бижип турарым базырык бистиң бурунгуларывыстың ыдыктыг чери турган деп чүвени (Уланчызы 3-кү арында).

Хааннар шынаазы: Аржаан-2 базырыктан тывылган чамдык эртинелер

(Тончүзү. Эгези 2-ги арында).

ону долгандыр 264 улуг-биче хемчээлдиг дээрбектер херечилеп турар. Оларга кээп турган төрөл бөлүктөргө улузу тускай черлерлиг турган болгаш, чүгле аңаа чеминиң дээжизин салып, өргүл кылып турган. Дээрбектерден хөй мал сөөктөри тывылганы Тываның девискээринге чурттап чораан скифтер мал ажил-агыйлыг турганын катап бадыткаан. Археологтук экспедиция каш ындыг өргүл черин

каскаш, ажылын соксаткан, оларның сорулгазы тодараттына берген.

Сураглыг эртеден археологтар Бии-Хемде бо девискээрни Хааннар шынаазы деп адай бергени анаа эвес. Мээң билирим болза археологтарның ындыг бедик үнелелин алган чүгле ийи-үш девискээр бар. Оларның бирээзи — Тывада.

Хааннар шынаазы чүгле Египетте эвес, а Тывада база бар дээрзинге чоргаарланыр ужурлук бис. Оон казып тышкан эртинелер

Тываның болгаш Россияның чоннарының үне чок өчүзү болур, а бурунгу скиф мастерлерниң үнелиг металлдардан кылган уран-шевер шылгараңгай ажылдары делегей культуразының кайгамчык эртинелери болуп, кезээде артар дээрзинге чигзиниг чок.

Тываның Чазаа Бии-Хем кожуунуң бо девискээринге ажык дээр адаанда «Хааннар шынаазы» төөгү-культуралыг музей-заповедникти тудар сорулгалыг. Ол эгелээшкини

Михаил Пиотровский деткээш, РФ-тин культура сайыдынче безин чагааны чоруткан. Яамы база Тываның Чазааның эгелээшкини деткип турар. Музей-заповедник тудуунуң чарыгдалдарын келир чылдың бюджетинче дарый кириер сорулгалыны дугайында оларның албан-езу чагаазын номчаан мен. Айтырыгың бо хүннерде канчаар шийтпирлеттингени, шыны херек — меңээ билдинмес. Бир эвес телевилелди саң-хөө чарыгдалдары-биле санааш чорутпаан,

азы озалдап чоруткан болза, «2001-2005 чылдарда Россияның культуразы» тускай сорулгалыг федералдыг программаже кирбээни ол болур, а Аржаан-2-ниң чаартып кылган үнелиг эртинелери Санкт-Петербуртта Курүне эрмитажында Тываже келир чылын эглип келирин утпаалы. Харын-даа чаа музей бажынының ажыттынып турары эки-дир...

Юрий ДАРБАА.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ 28-ки Олимпий оюннары доозулган. Россияның шилиндек командазы алдын 27, мөңгүн 27 болгаш хүлер 38 медалды чаалап алгаш, ниити команда аайы-биле үшкү черни ээлээн. 103 медальдарны алган АКШ-тын спортчулары команда аайы-биле бирги черни, 63 медальдарны алган Кыдаттын командазы ийиги черни ээлээн. Олимпий одун тудуп чоруур тускай сыпты 2008 чылда бо оюннары эрттирер Кыдаттын төлээлеринге дамчыдып берген.

■ Чечен Республикага эрткен президент соңгулдаларына ниити соңгукчуларның 80 хуузу киришкен. Президент албан-дужаалга кордакчыларның аразындан Алу Алханов мурнап, соңгукчуларның 71,89

хуу бадылаашкынарнын алганын республиканың соңгулда комиссиязының даргазы Абдул-Керим дыңнаткан.

■ Бо хүннерде Россияның, Францияның, Германияның удуртукчулары В.Путин, Ж.Ширак, Г.Шредер Ялтага ужурашкаш, чурттар аразының чугула айтырыгларын чугаалажып шийтпирлээрин дугурушкан.

■ Эрткен дыштаныр хүнде россия шахтерлар боттарының профессионал байырлалын демдеглед эрттирген. Президент В.Путин шахтерларга байыр чедиргеш, нарын болгаш берге ажылынга чедишкыннерлиг болурун оларга күзээн.

■ РФ-тин Курүне Думазы сентябрь айның дургузунда чуртун 2005 чылда күрүне бюджетин

чугаалажыры-биле хүлээп алган.

■ Францияның мурнуу чүгүнге пассажир автобузу чайылганындан 8 кижиге өлгөн болгаш 52 кижиге бальланган.

■ Башкирияда хөй уруг божаан иелерни мактап-шаңнаар программаны ажылдап кылган. Он болгаш оон хөй уруглуг өг-бүлелерге «Газель» марканың микроавтобустарын тыпсып эгелээн.

■ Бо чылдың октябрь 31-де Украинага президент соңгулдалары эртер. Ук албан-дужаалга кажангызындан-даа хөй 26 кандидат киржип турар. Кандидат бүрүзү 500 мундан хөй соңгукчунуң ат салышкынарнын чыып эгелээн.

■ Интерполдуң Кабулда штаб-квартиразының чанынга мина чажырып каан автомашинаны чазылдырганының түңнелинде афган ийи шагдаа болгаш америк үш инспектор өлгөн.

■ Эрткен воскресеньде Индия ядролуг ок чедирип болур «чер-чер» хевирниң ракетаның чедишкынниг салып үндүргөн. Ындыг ракета 2,5 муң километр черге ужугар. Бо дээрге үшкү шенелде болган.

■ Делегейниң космоста станциязынга ажылдаар экспедицияның кол болгаш курлавыр составын бадылаан. Кол экипажтың командиринге америк астронавт Лерой Чиаону, бортинженеринге россия космонавт Салижан Шариповту томуйлаан. Станцияга кол экипаж-биле кады бортинженер Юрий Шаргин база ажылдаар.

■ Горькийде «Волга» автозавод ам бүдүрүп турары «Волга» ГАЗ-31106 машиналарны ийи-үш чыл бүдүргеш, оң соонда шуут чаа машина кылырын планнап турар. Чаа машинаның өртээ 10 000 доллардан ашпас.

(Агентилелдер медээлеринден).

Кижиге, ооң ажып-херээ

БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБААН

1973 чылдың тос айда, тараа ажаап турар үеде, район удуртукчулары совхозтарже сургакчылап үнүп турда, мени чаа тургустунган «Ак-Туруг» совхозче (ооң мурнунда ол «УТКА 25 чыл» совхозтун салбыры турган) чорудупкан. Ынчан совхоз директору Чараш-оол Намзырайович Чигжит чүве. Ол Ак-Хем, Аймырлыг, Улуг-Хову болгаш Ооруг ынаар кур болгаш куруккан черлерни шингээдиринге идепкейлиг киришкен, салбыр агрономундан эгелээш, удуртулга ажылдарына чедир ажалдаан, элээн дуржулгалыг кижиге.

— Улуг-Ховунуң тараазын кезип, бастырып доостувус. Ам Ооругже үнер херек. Ында тараа бодунуң сывын угбайн чыдып алган. Ону көдүрер херек — деп, директор дүврүзүн олур.

— Алды комбайнның чүгле ийизи тараа сывы көдүрер дырбактарлыг, өскелери курут — деп, парторг Шойдак улашты.

— Каң сывырындактар тып алдывыс. Дарганнар оларны мототилага таарыштырыптарлар — деп, ак шырайлыг, бо чылын чаа-ла техникум дооскан аныяк агроном Василий Чержей-оол чугаага киришти.

— Сээң ооң черле чөп. Кызыл барып, Саян ажып турарының орнунга кыла шаап алылыңар — деп, Чигжит Алексеевич машина-трактор мастерскаязынче далажыпты.

Мастерскаяга чеде бээривиске, комбайнерлер, дарганнар демнежип алгаш, «дырбактар» кылган, чай чок турлар. Мототилазын эде кылган бир комбайнның «дырбактарын» шинчилеп көрдүвүс — заводтуундан ылгашпас болду.

Василийның өскөн-төрөөн чери — ол-ла Ак-Туруг. Аңаа чеди чыл школазын дооскаш, ачазының сүмезин езугаар «агаарномнай» берген Василийның адазы Алексей Монгушович

Чержей-оол бодунуң үезинин мурнакчы кижилериниң бирээзи чораан. 1944 чылдың күзүндө ТАР ССРЭ-ге каттышканының соонда, Ак-Туруг коллективтиг ажыл-агыйны тургузарынга идепкейли-биле киришкеш, Ак-Туруг суму даргазынга соңгуктан. Ынчалза-даа адааргактарның хоп-нүгүлүнге таварышкаш, хорутдалга база олурган. Актыг шын дээш демисежип тургаш, Сталин мөчөөн соонда, хосталып келген. Тока дарга «катап намга кирип ал» дээрге, «кижини кара-бажыңнай бээр чорбадыве» дээш, балдызын курунга кызыдып алгаш, алаакче кылаштып чоруй барган джир.

Хөй комбайннар, машиналар, тракторлар Ооругже чыскаалып алгаш үнүптөргө, дооразындан көөрге чараш-даа, сүрлүг-даа чорду. Оорутта чеде бээривиске, шынап-ла, тараа, инек чылгаккан ышкаш, чаңгыс аай черде калбарып чыдып алган. Ужар-Маадыр Ондар баштаан комбайнерлер ону боттары чогаадып алган подъемниктери-биле ажаап кириптилер. Чаңгыс-даа сып арттырбайн, бөле шаап, элбек дүжүттү ажаап турда көрүштүг-даа чорду. Чүгле харын ажаалданың темпизи оожум. Маңаа далажып болбазын, оварымчалыг болгаш камныг болурун агроном оолдарга аажок чагып турган.

Ол чылын «Ак-Туруг» совхозтун тараазы савазыраан. Чаа дүжүт төп шаңга сыңмас боорга, Улуг-Ховуга, Оорутта түр шаңнаарны база организаастаан. Гектар бүрүзүндөн совхоз 20-25 центнер дүжүттү ажаап алганы аныяк агрономун баштайгы тиилелгези болган. Аныяк агроном Василийның күш-ажылчы базы-

мын ынчаар көргөн мен.

Арагалавас, таакпылавас, ажылынга кызымак аныяк кижини партия райкому бодунуң «Кызыл дептеринге» бижип алганын кым-даа билбээн. Чүгле райкомче келдире бергенде билдинген.

— Агрономнап кааптын. Ам Советтер шугумунга ажылдаар сен. Тодаргайлаарга, Ак-Туруг көдээ Советиниң даргазынга — деп, СЭКП райкомунуң бирги секретары турган Кара-оол Маспык-оол чугаалаан.

— Партия кежигүнү эвес мен — деп хедерленирге, секретарь ону оожуктургаш: «Кежигүн болу бээр сен, ам баргаш, ажылды хүлээп ал» — дээш, аныяк специалистин холун туткан.

Ол-ла олчаан он алды чыл дургузунда Ак-Туруг, Торгалыг көдээ Советтерин даргалап келгеш, каш удаа билдиришкыннеп тургаш, арай боорда ол албан-дужаалдардан хосталган. Үнүп алгаш, үш хүн-даа четпээнде, ону база-ла райкомче кыйгырткан. Чеде бээрге, Улуг-Хем районунуң кол агрономунга томуйлап каан мындыг болган.

— Торгалыкка чыдайн. Каала шүүдеп турарыл аан — деп, ол удурланган.

— Ынчаарга партбиледиң стол кырынга салып каг — деп, Кара-оол Андреевич шыжыгарга, чөпшээрержир ужурга таварышкан.

Кожуунуң кол агроному деп улуг чүжүктү аныяк кижиге болгаш шыдашканын Василий Алексеевич ам миннип олар. Арт-сын ажыр Хөндөргейден эгелээш, Хемчиктин Шаңчыга чедир хамык тараа шөлдерин кезири болбаан херек. Чүжк сөөртүр УАЗ-иги курут-ла болгаш,

шыдашкан.

— Эң-не хүндүлээрим дарга Шериг-оол Дизижикович чүве. Ооң арга-сүмезин, чамдыкта аак-кээгин-даа дыңнап чордум. Уйгучыдын деп чүве билбес, дыш чок дарга болгай. Комбайннар хондур ажылдаар, а даргавыс үш дүн ортузунда бо-ла шаап кээр — деп, Василий Алексеевич чугаалаар.

1984 чылда Шаңчыга дүжүт дээш демисел дидмиттиг-ле турган. Аңаа чүгле Улуг-Хем районунуң эвес, республиканың өске-даа ажыл-агыйларындан хөй комбайннар ажылдап турган. Дүнелерде безин машина-техниканың оттары ховуда чайыналыр чүве болбас ийикпе!

Шаңчының тараажылары ол чылын Тывага рекорд тургускан. Бир гектарга онааштыр ортумак дүжүт 58 центнер болган. Маңаа районунуң кол агроному эвээш эвес рольду ойнаанын демдегелес аргажок.

Бо хүннерде Василий Алексеевич Улуг-Хем кожуунунуң чагырга даргазының бирги ора-лакчызы бооп, харысалгалыг ажылда ажылдап турар. Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 чылын төлөптиг уткурунга идепкейлиг үлүг-хуузу кирип, аныяктарга көсүк үлөгер-чижек бооп чоруур, кожуунда хүндүткелдиг хоочуннарның бирээзи. Өөнүң ишти Валентина Монгушовна-биле бир оолду, бир кысты Төрөөн чуртунуң төлөптиг кижилери кылдыр кижизиткенер. Бергелерге торулбас, келдеш дивес базымнарлыг кижиниң дугайында каш сөс-биле бижириге мындыг-ла-дыр.

Кежик-оол Череве, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ШЫНАА СУМУЗУНДАН ШЫНАЙ

Тере-Хөлге Тывага, Моолга билдингир Кокпал хам чурттап чораан. Ооң азыраан оглу Мөңгө Шынай 1932 чылда совет эрге-чагыргага удур Тере-Хөлге үймээн үндүргөн актаны базар демиселге идепкейлиг киришкен. Шынай Кокпалович кончуг идепкейлиг, хөй-ниитичи кижиге чораан. 1938 чылда нам кежигүнүгө кирген. Тере-Хөлге арэвэ үүрүнүн секретарына элээн каш чылдар ажылдаан. Тере-Хөлге 1947 чылда Шынаа сумузу организастап тургузарынга киришкеш, ооң даргазынга соңгукташ, дыка хөй ажыктыг ажыл-херекти кылган. 1949 чылда бо черге «Большевик» колхозту организастап тургузарга, ооң кежигүнүгө бир дугаарында кирген. Ажыл-ишчи, организакчы кижиге болурга, ону колхоз даргазының оралакчызынга соңгаан. Маңаа дыка хөй чылдарын дургузунда ажылдааш, коллективтиг ажыл-агыйның экономиказын хөгжүдөр херекке биче эвес үлүүн кирип, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир чонунга төлөптиг бараан болган. Кады төрөөн акылары Иван Конгей, Павел Кенден-биле кады колхозтун балык болгаш аныяк ажыл-агыйын сайзырадырынга ол кончуг идепкейлиг киришкен. Оон түңнелинде ажыл-агыйның бо адырларындан хөй орулганы колхоз ал турар болу берген. Төрүттүнген черин чаартыр, төрөл чонунуң амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш хөй ажыктыг ажыл-херекти кылган Шынай Кокпаловичини тере-хөлчүлөр мактаар, оон дугайында чылыг сөстөрни ам-даа чугаалажып турар.

1945 чылга чедир Кокпалович Мөңгө деп аттыг чораан. Паспорт документизи кылып чораан улустар «Шынаа сумузуңуң даргазынга хөй чылда ажылдаан-дыр силер, ынчангаш адыңарны Шынай деп алыңар» деп сүмелээрге, ол чөпшээрешкен чүве-дир. Оон бээр документ езугаар ындыг аттыг болган. Шынай Кокпалович үш оолду, ийи кысты өстүрүп кижизиткен. Олар шуптузу ада-иезин дөзөөн ажыл-ишчи, бүдүштүг хамааттылар болган.

Боранак ЭРИКСЕН, күш-ажылдың хоочуну.

ҮПТЭЭРИНГЕ БЕРИП КААН

Тожунуң каас-чараш, карак четпес делгемнери.

Азия төвүндө чыдар республиканың байлааның дугайында тайылбырлыг чарлалдар чүгле бойдуска ынак аңчыларны болгаш балыкчы-спортчуларны бодунче хаара тудуп турар эвес, бойдус курлавырларын төтчеглекчи езу-биле ажыглап өөрөнгө чазый кожоларывыстың чилбизин хайындырыпкан. Тываның бойдус курлавырларын камгалаарын харыылаар ведомство чөптүг чылдагааннарның уржуундан ону чогуур деңгелинге чедир хайгаарап шыдавайн турар. Республиканың девискээри дыка улуг, аңчыларның болгаш балыкчыларның күрүне инспекторларының штады бичии, ооң-биле күштүг техника, кывар-чаар материалдарның лимиди, тускай көрдүнгөн чеп-

турар. Прокуратура органнарының, саттыныкчы судьяларның болгаш аңныр ведомстволарының удуртукчуларының шүшпөң ажылындан үптөкчилерге удур чаңгыс-даа кеземче херээ оттуртунмаан болгаш торгаал төлеттинмээн база хоойлуга чөрүштүр сайгарлыкчы чоруктан бюджетче орулга кирбейн турар. Чурттакчы чон кыдаттарга садары-биле кандыгдаа чөпшээрел чок, үезин барымдаалавайн тибет медицинаның бараанынга ажыглаар аңнаашкынны чорудуп турар. Ол хамаанчок черлик дириг амытаннарның мыйызын чып алырынга эптиг болуру-биле, тайганы безин өртөдип турар таварылгалар бар.

Дагестаннар болгаш сирийжилер Кызыл дептерде кирип

Владимир Беспалов четкини хавырып ал тур.

сек-херекселдер чок болуп турар. Аң одары болгаш балык-биле эң байлак хөлдөр республиканың кыдыг-кызыгаарында чыдып турар болгаш чедери дыка берге, бистиң-биле кожа чыдар девискээрлерниң төтчеглекчилери агаар транспортунуң дузазы-биле үптөп, төтчеглеп эгелзэннер.

Кончуг байлак девискээрлерниң аң-меңи, балык-байлаңы төнериниң кырында келген. Херек кырында республиканы Хакасияның, Красноярск крайның, Иркутск областың болгаш Бурятияның төтчеглекчилер бөлүүнге үптээринге берипкен деп болур. Тибет медицинага үнелиг эмнерни берип турар адыгның, тооргунуң, сыынның курлавыры чыл санында эвээжеп кел чыдар, ол талазы-биле кыдат "бизнесменнерниң" үндүр сөөртүп турар бараанын чугаалаарга четчир. Бис ак сеткилдиг эвес сайгарлыкчылардан хавырыттыгач чүс-чүс сыын мыйызының, мыйгак кудуруунуң, адыг аспааның, тооргу хининиң, хөй өлүк кежиниң дугайында чаңгыс эвес удаа бижээн болгай бис. Дүшкөн сыын мыйызын Тывадан КамАЗ-тар-биле үндүр сөөртүп

турар эзир, хартыганың ховар хевирлерин тудуп алгаш, контрабандалыг езу-биле чоокку Чөөн чүкче алгаш чоруур деп тургаш туттурганының дугайында чаңгыс эвес удаа бижип келген бис. Бистиң бижээн чүүлдеривистиң чаңгызынга-даа кеземче херээ оттурбаан болгаш төтчеглекчи чорукка ажыглаан чаңгыс-даа транспорт хавырыттымаан, контрабандистер торгаал безин төлөвзөн болуп турар. Ам, кажан Кызыл дептерде кирип турар хартыгаларны төтчеглекчи езу-биле тудуп эгелзээн соонда, ону тудуп турар бөлүк кончуг мергежээн, Тывага турган ол хөй куштардан ам санныг-ла куштар артып калган.

Тываның сонгучөөн талазында эң-не байлак тайгаларны кожавыста девискээрлерден агаар транспортун ажыглап аңнап турар апарган. Тус черниң аңчыларының болгаш балыкчыларының медээзи-биле алырга, Би-Хемниң болгаш Тожунуң аң одарларын,

Тыва экологтук арыг бойдузу болгаш кайгамчык байлак бойдус курлавырлары-биле чүгле бистиң чуртвуста эвес, делегейде алдаржып турар. Россияның болгаш даштыкының парлалгазында кончуг улуг белди тудуп алган спортчу-балыкчының, аңчыларның угдунмас олчазы — сыынның болгаш буурнуң мыйыстарын, хаванның болгаш тооргунуң азыгларын, адыгның, бөрүнүң, чекпениң кежин тудуп алган чуруктарынга болганчок-ла таваржы бээр бис. 2002 чылдың төңчүзүндө Москва хоорайга болуп эрткен "Бойдус,

мооң мурнунда Ермаковск районнуң чагырга даргазы турган Роговой бодунда быжыглаан вертолеттук болгаш доктаамал аңнап кээп турар. Ивижилерниң чугаазы-биле алырга, вертолеттук аңнап турар төтчеглекчилер чүгле сыынны, черлик аңнарны эвес, азырал ивилерни безин боолап турар апарган.

"Тываның агаар шугумнары" ККБ-ниң вертолет звенозунуң командири Владимир Чугунов мынчаар чугаалаан: "Бодумнуң ажылымның аайы-биле Тываның аң одарларын эки билер мен. Чоокку үелерде Кадыр-Ос, Үзү, Киж-Хем баштарынга болгаш Тываның сонгучөөн талазының өске-даа черлеринге чаңгыс ажыкка 20 хире мыйыстыг аңнар чоруур чүве. Ам оларның көстүрү ховартаан, колдуун-на агаар төтчеглекчилери кыра боолап каапкан. Агым хемнерде үнелиг балыктар чидип бар чыдар.

Тываның девискээри-биле кызыгаарлажып чыдар кожоларывыс биске удур экологтук дайынны чарлап турар, ону фактылар бадыткап турар. Ийи чыл бурунгаар Онза байдалдар яамызының (ОБЯ-ның) МИ-8 (борт дугаары 201) вертолету туттурганы ам-даа уттундурбаан. Ол вертолетка улуг дужаалдыг төтчеглекчилер чораан, оларны РФ-тиң ОБЯ-зының Сибирь девискээриниң дилеп-камгалаар отрядының начальнигиниң оралакчызы Андрей Владимирович Васильев баштап алгаш чораан. Бо элдептиг болушкун болган: Россияның Онза байдалдар яамызының сайыдының төрөөн чуртун оң удуртулгазының адаанда ажылдап турар ажылдакчылары, күрүне техниказын күрүнениң акшазын ажыглап, мунуп алгаш ыят чокка үптөп турары. Ооң соонда Хам-Сыра хемниң иштинге төтчеглекчилерниң турлаандан бир доскаар балыкты, бир километр четкини вертолету-биле Кызылга эккелген. Ол вертолет Бүгү-делегейниң черлик бойдус фондузунга хамааржыр болган. Бо улуг дужаалдыг даргаларга кандыг-даа хемчег

Хоойлуга чөрүштүр тышкан "олча".

онаашпаан, кеземче херээ-даа оттурбаан.

Төтчеглекчилер боттары база түннелди үндүргөн хевирлиг. Тус черниң чурттакчыларының чугаазы-биле алырга, тайгага ол вертолеттарның борт дугаарын билдинмес кылдыр саазын-биле чыпшырып алган ужудуп чоруп турарлар. Ынчалза-даа олар база вертолеттарны будуундан ылгап билдире кылдыр өөренип алганнар. Оларның чугаалап турары-биле алырга, Тываның девискээринге колдуунда ОБЯ-ның ак өңүг вертолеттары ужуп кээп турар.

Бо чылын Тожунуң агым хемнеринге төтчеглекчи чорук хемчээлин ашкан деп болур. Баш удур берген медээлер езугаар алырга, эрткен неделяда Ырбанга өске девискээрден ужуп келген самолет хонупкаш, доскаарларда балыктарны чүдүрүп алгаш, ужуп чоруй барган. Тываның балык камгалалының инспекциясында суга дүргөн чоруур катерлер хамаанчок, харылзаа чок өртөөн төлөвзөн дээш үзүп каапкан. Самолетту тудар, хынаар аргазын дилеп турда, төтчеглекчилер тавар ужуп чоруй барган. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың деткимчези-биле Тожунуң девискээринге хайгаарал чорудар вертолетту тускайлап берген.

Эрткен субботада "Тываның агаар шугумнары" ККБ-ниң МИ-8 вертоледунга рейд бөлүүнүң кежигүннери олурупкаш, Тожу же ужупкан. Рейд бөлүүнүң кежигүннеринге Тываның балык камгалал инспекциязының кол күрүне инспектору Владимир Григорьевич Беспалов, ТР-ниң Аңныр эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Алексей Часкалолович Күдерек, эргелелдиң кол аңныр даамалы Борис Алексеевич Медведев, Кызыл аэропортунда милиция килдизиниң начальниги, майор Александр Иванович Скоморохин, ТР-ниң ИХЯ-зында милицияның онза даалгалар отрядының ажылдакчызы Эдуард Тас-оол бол-гаш журналистер кирген.

Вертолеттун соңга-

Төтчеглекчилерге хамаарыштыр протоколду тургузуп турары.

зындан тайганың онзагай чараш бойдузун көрүп чорааш, академик Обручев сынын кыры-биле ужуп ашкаш, Тожунуң ыйгылаажынче кирип келдвис. Ол ужуп чоруп олурувуста, аңныр даамалы Борис Медведев альпий одарында адыг оолдарын чөмгөрип чоруурун эскерип кагды. Владимир Григорьевич Беспалов — дуржулгалыг балыкчы, хөй

чылдарда Тожуга аңныр-тывьыш бригаданынга ажылдап чораан, ол черниң агым хемнерин, балыктыг хөлдөрүн беш салаазы дег билер. Ооң айтышкыны-биле вертолет командири Сергей Ананьин Хам-Сыраның Киж-Хемче углай ужуп ор. Бо хемде төтчеглекчилер чыылган дээрзин баш удур дамчыткан турган.

Бир шак чартык хире ужуп келгенивистиң сөөлүндө вертолет Киж-Хемниң унунче чабызап кирипкен. Он хире километр черден 27163 борт дугаарлыг өске вертолет каракка илден көстүп тур. Киж-Хемниң унунда резин хемелер, спиннингилги болгаш сыырткыштыг балыктаан кижилерни вертолеттун сонгазындан көрүп кагдывыс. Каш-ла минута болганда өске вертолеттун чанынга хонуптувус. Милицияның онза даалгалыг отрядының дайынчызы автомадын белен байдалга туткаш, таарымчалыг черни шилип алгаш олурупту.

Балык камгалалының күрүне инспектору биле күрүнениң аңныр хайгааралының төлээзи кол ажылынче кириптилер. Бир дугаарында "өске" вертолеттун командириң документизин көргүзөр негелдени тургускаш, боо болгаш хоойлуга чөрүштүр өлүрүп алган продукциязын тодараштып эгелдидилер. Чакпыл вертолеттун ээзи бодун агартынып эгеледи. Ужударының чөпшээрел документилери командириң бодунда чок болган, ол экипаж кежигүннериниң №223865 шынзылгазын көргүскөн. Саяногорскиде турар хуу

ДЕВИСКЭЭРЛЕР

фирманың вертолету болуп тодараттыңан. Фирмада вертолет ажыглаар чөпшээрел чок, ынчангаш оларның ийи вертолету Енисейниң арга-арыгны агаардан хайгаараар отрядына быжыглаттыңан болуп турар. Вертолетту Саяногорскиниң бөлүк чурттакчылары Тываның девискээринден балыктаары-биле хөлезилеп алган болуп турар. Бир шакта өртөө 34 муң рубль. Бөлүктүн составында 12 балыкчы кирип турар, шупту Хакасияның чурттакчылары. Кижини Хемге август 19-та келгеш, хемнин бажындан хемелиг балыктап бадып органнар болду.

Протоколду долдуруп эгелей бээр, рейд бөлүүнүң кежигүннери сизден аразындан плас-

тиктиг доскаарда болгаш элээн каш кочалдарда чаа дузап каан балыктарны тыпкан. Ынчап турувуста хемелиг элээн каш балыкчылар чедип келди. Оларда кижини илдигер хире чүү-даа чок болду. Боозун, четкилерин, балыктарын чажырып четтигипкен. Санап көөрүвүске бөлүк төтчөглекчилерниң чамдызы чок болду.

Рейд бөлүүнүң кежигүннери вертолет-биле Кижини-Хемнин унун өрү өскөптүс. Каш-ла минута болганда төтчөглекчилерниң арткан бөлүүн тып алды. Олар хемнин оң талазында хемеле олуруп турлар. Ажылды база-ла хыналдадан эгеледи. Даамал Борис Медведев Саян-Шушенск ГЭС-тин цех начальнигиниң оралакчысы Олег

Башмаковка хамааржыр 7,62 мм калибриг Симоновтун карабинин тып алды. Карабинни эдилээр чөпшээрел бар, аң өлүрериниң чөпшээрели чок, аңчы билеттиң хуусаазы эрткен. "Сибирьтранссервис" садыг бажынының директору Владимир Андросовка долу октуг, адаарыга белең беш адар боо "Бекас" чораан. Аңнаарының чөпшээрели чок, аңчы билеттиң хуусаазы эрткен. Чээрби хире улуг кадыргыларны өлүргөн.

Төтчөглекчилер боттарының "эргезин" ажыглаар дээш бар-ла шаа-биле хөдөлүп турдулар, ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа балыктаарының чөпшээрелин көргүзүп шыдаваан. Балыкчылар оон өске боо болгаш балык тударының херексели чок деп кажарлап эгеледилер. Владимир Беспалов шоодайны үжөп тургаш, сугдан чаа ужулган балыктарлыг четкини тып алды. "Аалчыларның" хорадап турарына хамаарыштыр инспектор хыналданы долу программа-биле чорутту. Хыналда үезинде Борис Медведев өске боонун октарын тып алды. Балыкчылар ол боонун эезин чугаалавадылар, хем адаанче балыктап бада берген деп кагдылар. Саян артындан ажып келген балыкчыларда чаңгыс-даа документилик кижини чок болду, агаар суднозунга паспорт чок кижини олуртпас дээрзин олар кончуг эки билер. Енисейниң арга-арыгны агаардан хайгаараар отрядының вер-

толеттарында кандыг-даа чурум тургустунмааны моон илдең көстүп турар. Балыкчыларның удурланышының дүүштүр Борис Медведев бооларны Кызылга сайгарары-биле хавырар деп шийтпирни үндүрдү.

Ооң соонда аңнаарының болгаш балыктаарының чурумун хажытканының, бооларны, октарны, четкилерни болгаш хоойлуга чөрүштүр тыпкан продукцияны хавырарының протоколун тургузар улуг ажыл эгеледи. Чөпшээрел чокка кадыргылар болгаш белдер өлүргөш, балык ажыл-агыйына чедирген кога-

Төтчөглекчилерни амдажытпас

Саяногорскиден чөпшээрел чок "аалдап" келген вертолет.

ралдың ниити түнү 45 муң хире рубль болган. Ооң-биле чергелештир чурум хажыдыкчыларының кижини бүрүзүңгө 1 муң рубльдин торгаалын онаанган. Боо эелерин база торгаан. Вертолеттун эзелеринге болгаш экипажтың кежигүннеринге хамаарыштыр тускай чугаа болур.

ПУБЛИЦИСТИКА КИЛДИЗИ.

Чуруктары Владимир САВИНЫХ тырттырган.

Охотвед Борис Медведев араалыг боону хавырып тур.

Хакасиядан келген бөлүк балыкчылар.

Тыва АССР-ниң профэвилели чурттакчы чонун, албан-хаакчыларның болгаш школачыларның дыштанылганын, кадыын быжыглаарына "Чедер", "Үш-Белдир" курорттарының материал-техниктиг баазанын экижидер дээш хөй ажылдарны кылган. Ооң түннелинде чонун дыштанып эмнедиринге таарымчалыг байдалдар тургустунган. Чээрби дөрт хонуктуг сезон санында-ла 350 кижиден эвээш дыштаныкчылар дыштанып турду. Ынча хөй кижини чаңгыс аяк хүнде самолет-биле "Үш-Белдир" курортунга чедиргеш, чурттаар оран-сава, аш-чем-биле бүрүн хандырып турганын ынчангы дыштаныкчылар ам-даа утпааннар.

Рынок экономиказы бо курорттары база оюп эртпээн. Дыштаныкчыларның саны дыка кызырылган. Тыва Республиканың амгы демографтыг байдалы-биле ап көөргө, күш-ажыл назынындан улгады берген кижилерниң саны 40-50 муң аразында азы 14,0 хуузу. Моон турум өзүп көвүдөп ораны күш-ажыл назынында чурттакчыларның кырынга демографтыг аартаашкын тургустунуп келген, ол дээрже назылап кыраан хамаатыларның пенсия болгаш пособие, социал хандырылгаш системазында улуг негелдени тургузуп турары дээрже-ле ооң көскү чижээ апарганы ол.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика

ямызы "Хоочуннар дугайында" болгаш "Россия Федерациясында инвалидтерниң социал камгальының дугайында" федералдыг хоойлуларына дүүштүр 2002 чылда "Чедер" курортка — 234, "Үш-Белдир" курортка — 70 кижини дыштандырып эмнеткен. Оон аңгыда "Шира", "Сосновый бор", "Красноярское загорье", "Белоуриха" курорттарже дыка хөй кижилерни дыштандырып

Онзалап демдеглээрим болза процедура бижип бээр, хөлдүн эм малгажын изиткеш, ооң-биле чинээр, хөл суун ваннага агыскаш, чылыын 40 градус деңгээш, аңаа киирер, гидромассаж, душ шарко, хол массажының аңгы-аңгы хевирлери. Ооң-биле кады эм ояттары изиг буска изиткеш, ооң изиг бузу-биле доскаар иштинге олурткаш, эмнээр процедураны

гускан. Оюн-концерттерни үргүлчү көргүзүп, ат-алдарлыг кижилер-биле болгаш дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылгаларны органиастап эрттирип, чаа келген дыштаныкчыларның сезонун эгелээниниң байырлыг ажыдышының база эрттирери чаңчыл апарган.

Дыштаныкчыларның амырдыжынга таарымчалыг байдалды

дур мен. Курорттун удуртукчузу Савин Санчитович хөйү кылып турарын кижини көөрдүр. Курорттун дугайында дидир-дидир дээн чугааларла хөй апарды. Бо хире экижип, хөгжүлдени ала берген курорттуну улам ыңай быжыглап, дыштаныкчыларның санын көвүдедири күзөнчиги".

Иркутск облазындан дыштанып келген дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Вячеслав Романович Абаев "Чедер" курортту Сибирде бир онзагай черлерниң бирээзи деп чугаалааш: "Келир чылын келзимзе, үш будумнун (даянгыбжын) бирээзин борта каапкаш чанар боор мен" — деп орду.

Чайгы сезонун эгезинде "Хайгааралдан үнген урутлар" эккеп дыштандырган. Олар чурттап турган оран-савазының ханаларына адрестер бижип, шокарлап каапканнар. Ээн корпустарның соңгаларының шилдерин бузуп, эжикдүндүүн база оя тепкилеп кааннар. Бир эвес ам чоруп турар чугаада ышкаш, курортка корум-чуруму багай уруглар дыштандыраар, эмнедир чер кылып каар чүве болза, курорттан эки чүве үнмес деп курорт ажылдакчылары чугаалажыр улус болду. Мен база анаа каттыжар кижини болдум.

Серге ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

КУРОРТТАРНЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

чоруткан. Дыштанып эмнедирлерниң санын оон-даа ыңай көвүдөдир сорулга-биле ТР-ниң Чазаа 2003 чылдың апрель 3-те 177 дугаарлыг доктаалды база хүлээп алган.

"Үш-Белдир", "Чедер" — Тыва Республиканың үндэтин курорттары. Ооң ажылын үениң негелдизинге дүүштүр ажылдатканы дээш ажылынга бердинген, харысалгалыг, ырак көрүштүг ажылдакчылар Эртине Сүлдөмович Донгак, Савин Санчитович Ондар курорттарының материал-техниктиг баазанын быжыглаар, дыштанып келгеннерниң дыштанырына болгаш эмнедиринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш канчаар ажылдап турарын, аңаа дыштаныган кижини болганымда биживейн баар аргам чок болду.

Бо чылын "Чедер" курортка дыштанып эмнедир аас-кежик менээ таварышканы ол. Бирээде.

база немээн. Маңаа кирип эмнеткен улус дыка-ла таарышканын чугаалажырлар болду. Ийи дугаар демдегеп каар чүүл. Дыштаныкчыларның аш-чем-биле хандырылганы. Курорттун дузалал ажыл-агыйында тудуп турар малы: саар инектер, шээр мал, хаваннар өскөн. Ооң ачызында эът, сүт-биле хандырылганы экижээ. Хайындырган сүттү чеже хирени ижер сен, ол хирени бээр.

Картофель, ногааларны база боттары өстүрүп, курорттун аш-чеминге ажыглап турары эки. Курорттун дыштаныкчыларының чурттаар оран-савазының арыг-шеверин харылаар ажылдакчылар ишти-даштынга бичини-даа бок-күзүрүм арттырбайн аштап-арыглап турарын көөргө, дыкала эки чорду.

Дыштаныкчыларның хостуг шактарында культура-массалыг ажылдарны план езугаар тур-

тургузары-биле дүне, хүндүс курорт ажылдакчыларына дежурныйлаашкынын графигин тургускаш, улуг эмчи боду контролда алганындан мурнуку чылдарда турганы ышкаш улчумал, тоянкы кижилерниң үптээр, кавырактаныр таварылгалары шуут читкенин чугаалажыр улус болду.

Курортка кээп дыштанып эмнеткеннерниң курорт ажылдакчыларының адынга өөрүп четтирген күзээшкениндеринден мындыг чүүлү демдегеп каары артык эвес. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, Чөөн-Хемчик кожунунун Хайыракан сумузунда "Терезин" аттыг арат ажыл-агыйының малчыны Вера Чүлдүмовна Байлактың чугаазы бо: "Чедер" курортка дыштанып эмнеткеним ачызында, харназыным дөгүй-даа берген болза, мал ажылындан чыда калбайн, оон халбактанып чоруур-

Милиция шугумунга ажылдаары – дыка улуг харысалга, чымыштыг иш, уйгу-чыдын чок ажыл дээрзин биле тура-ла, Төрөөн чуртунун иштинге корум-чурумну быжыглаарына бодунуң улуг-хуузун кирип, амыр-дыжын болгаш күжүн харамнанмай ажылдап чоруурлар бистиң аравыста эвээш эвес. Хамаатыларның эрге-ажыктарын хоойлу езугаар камгалап чоруур шагдаалар хүндүткелди чаалап ап, чон ортузунга үлегерлиг амыдырал-чурттап чоруур. Милиция ажылдакчызы дег берге ажылга ажылдаары, ылаңгыя херээжен кижиге – шынап-ла, маадырлыг чорук-тур.

Солунуң бо үндүрүлгезинде 12 чыл ажыр байысаакчылааш, 2 Хүндүлел бижиктин, “Милицияның тергиини” (1998ч.), “Иштиги херектер яамызының тергиини” (2000ч.) деп херек демдектериниң, “Албан-хүлээлгениң 3-кү чадазының тергиини” (2003 ч.) деп РФ-тин ИХЯ-ның медальның эдилекчизи, Москва-ның националдыг болгаш регионалдыг харылзаалар институтунун (МИНРО) доозукчузу, юрист эртемниг байысаакчы Елена Назындаевна Кууларның дугайында чугаалаар бис.

Елена Назындаевна Куулар 1962 чылдың декабрь 21-де Чөөн-Хемчик кожуунунун Сүт-Хөл суурунга төрүттүнген. 1981 чылда Кызыл хоорайның №2 ортумак школазын дооскаш, республиканың прокуратуразына 9 чыл дургузунда канцелярия инспекторунга ажылдаан. 1990-91 чылдарда Тываның Дээди судунга окулдурукчула-вышаан, Кызылдың башкы институтунун филология факультетинде бот-өөредилге-биле өөрөнгөн. 1992 чылда Кызыл хоорайның иштиги херектер килдизинге байысаакчылап ажылдап эгелээн. 1995 чылда Кызылдың “Восточный” ИХК-ге байысаалга салбырының даргазы апарган. 1998 чылдан 2003 чылга чедир Кызылдың ИХЭ-ниң байысаалга эргелелинге оор кем-херек үлгедиглерин истээр килдисти удурткан, 2003 чылда Иштиги херектер яамызының кыналда-методиктиг килдизиниң улуг байысаакчызынче шилчиттиргеш, амгы үеге чедир ында ажылдап чоруур.

Ол бодунуң шагдаа ажылын канчаар шилип алганы, ажылының үезинде кандыг солун болушкуннар таварышканы, корум-чурум камгалалын боду канчаар көрүп турарын чугаалап бээрин дилээримге, чазык каттыргаш, чугаазын эгеледи.

“Кижиге болуру — чажындан”

— Школага өөренип тургаш-ла бодунуң мурнумга шагдаа болур сорулганы салган мен. Ынчан чүгле шериг албанын эрттирген оолдарны милиция шугумунче дораан алып, а шериг эрттирбээн кыс улусту албас турган. Ынчангаш шагдаа болур дээн күзелимни дораан эвес чедип алган мен.

Бодаарымга, кандыг-даа кижини чажындан тура канчаар кижизидип өстүрүп каарыл, шак оон кижиниң мөзү-шынары хевирлеттинер деп бодаар-дыр мен. Авам башкы кижиге, ынчангаш мээң чедип алган чедиш-киннерим авамның кижирген үлүг-хуузу, кижизидилгениң ачызында болган деп санаар мен. Ооң “Өөредилгениң тергиини” деп хүндүткелди атты чедип алганы, бүгү назынында башкылап, чаш-өскенни кижизидип чорааны мээң кандыг болурумну шийттирлээн боор оң. Куулар Сарра Делбин-ооловна — амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, хостуг үезинде шүлүктөр, чогаалдар бижир хоочун башкы, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Авамның чедишкиннерин көрүп чорааш, аңаа чоргаарланып, кылып чоруур ажырымга харысалгалыг болуп, бергелерни ажып эртип чоранымның бир чажыды ында деп санаар мен. Тываларның “Кижиге болуру — чажындан, аът болуру — кулундан” деп үлегер домаа чигеле сөглээн-дир.

Бодум Дайынчы биле Орлан деп ийи оол ажы-төлдүг болгаш

оларны база Төрөөн чуртунга ынак, өөредилгеге-даа, ажыл-агыйга-даа харысалгалыг болур кылдыр өзүп кээрин күзөп, бакты бак, экени эки деп тайылбырлап, мөзү-шынары чараш кижилер кылдыр бут кырынга тургузуп каарымны сорулга кылдыр салгаш, ие хүлээлгемни авам ышкаш күүседип шыдаптарымга бүзүрээр-дир мен.

Баштайгы дуржулга

— 1992 чылдың чайгы үезинде иштиги херектер килдизиниң байысаалга салбырының истекчизи болуп, бир дугаар ажылче үнүп келгенимни дыка эки сактыр мен. Ол хүн дежурный кылдыр Кызыл хоорайның ИХК-ның хамаатылар хүлээп алып кабинетинде ажылдап эгеледим. Когараан улус хүлээп алыры ыңдыг амыр эвес, оларның корум-чурум үрөөн улуска удур хомудалын шын кылдыр сайгарып бээри, дүрген дуза чедирер оперативтиг ажылдарны чорудары — ол-даа, бо-даа үеде чугула чүүл. Бир дугаар хүлээп алган когараан хамаатым бажың оорлаткан аныяк херээжен кижиге болду. Ооң дүвүрөөн, хомудаан сагыш-сеткили-даа мени бодумну девидедип пат болган. Билдиришкенин хүлээп алгаш, ооң чурттап турар бажыңыңче оперативтиг дежурный бөлүктү дораан чыпкыш, чеде бердивис. Улуг-Хемниң оң талакы эринде дачаларда бир бажың болду. Чыгып келген оперативтиг ажылдакчы, участок төлөөзи, кинолог оол шупту болган черни эргип, ооң кыналда-көрүлдезин чорудуп, кижиге бүрүзү бодунуң хүлээлгезин күүседире-биле дачалар бажыңнары кезип чоруй бардылар. Мен чурук тырттырып, амгы үеде ИХЯ-ның хоочун ажылдакчызы, эксперттер эргелелиниң килдис даргазы, милицияның полковниги А.Д. Чадамба-биле кады оорларның истерин истеп, бир кудумчу ажылдыр эрткеш, бир бажыңга чеде бээривиске, ооң даштында чүкчү чүдүрер машина тур, кижилери чок. Кузовта когараан оорлаткан эт-херексели ында болган, бисти мурнай барган оперативтиг бөлүк ол машина талазынче улаптарга, оорлар чеде бергеш, сүрүүшкүндөн ыраваан болдулар. Ол хүн ынчаар бир дугаар бажың оорлаткан, когараан кижиниң херээжен оперативтиг эш-өөрүмнүң ачызы-биле ажыткан мен.

Ол үеде эгелээш-ле оперативтиг бөлүктүң санынче кирип, дежурный истекчи хүлээлгемге улуг харысалгалыг болуп, ынак хоорайым Кызылдың чурттакчы чонунга бараан болуп, корум-чурум үрегдекчилеринге удур демиселди шагдаа эш-өөрүм-биле демниг чорудуп келгенимни чоргаарал-биле сактып, оларның эктинге ооргаланып, амгы үеге чедир хүлээлгевисти кады күүседип чоруур бис.

“Дөрт-даяктааш, туруп чыдырымда...”

— Коргунчуг кем-херек үлгедиглери караңгы үеде болуру кымга-даа чажыт эвес. Бир дүне дүрген оперативтиг ажылдар чорудар байдал негетинип келген — хоорайның төвүңге окчепсектиг дээрбедекчи чорук болган. Селектордан дежурныйның дыңзыг командазы ИХК-ның коридорларына чаңгыланы бээр орта, оперативтиг ажылдакчылар кабинеттеринден бот-

майтанган соонда, менде-ле келди эвеспе. Ол хирезинде карактары караңгыга ам-даа өөрөмээни-ле боор, холдары-биле каш карбанып олурда, караам чанында бир хол көзүлдү, ол үеде Мерген уг-биле ооң кырынче халый бергеш, чыттыр шаап алды. Ол дүне 6 дайынның бирээзи дезип четтигипкен-даа болза, эртенінде өске эштериниң өчүү-биле туттуруп алгаш, мээң кабинетимге өчүк берип олурганнар. 5 дугаары караңгыда мээң будумга тептиммээ-даа болза, эртенінде база демей-ле туттуруп алып турган. Когараан улустуң дээрбедектен эт-севи болгаш улуг түңнүг акша-төгериин эгиткеш, херекти оттуруп каан. Соонда дыңнаарымга, херекти судче кирипкен, а буруудаттырганнар дөгерези хөй чылдарга шийттирген болган.

Дем херек

— Чаңгыс дүн дургузунда кандыг-даа кем-херек үлгедиглери болур.

Корум-чурум камгалалында

Елена КУУЛАР: “Кол-ла чүве — шудургу ажылдаары”

боттарын үскүлежип калгы дег үне халчып турган чүве. Мен база, миннип кээримге, папка-биле дем-мир-үжүүм тудуп алган, шагда-ла машина иштинде олур мен.

Боолуг улус Мугур кудумчусунда бажыңның сонгаларын бузуп, эжик-дүндүүн үрээш, ооң чурттакчыларының кадык-шылынга болгаш оларның амгы-нынга айыыл-халапты чедирип, каржы-дошкун дээрбедекчи чоруун кылып турар үези болду. Дээрбедекшик болган черге халдып кээривиске-ле, чанымга олурган эш-өөрүм машинадан үне халыккаш, караңгыже шымып кирип, көзүлбей бардылар. Оларның соондан ыңай боор дээш, дүп чок караңгы тамыже кээп дүшкөн ышкаш болдум. Караамны канчаар-даа херет тыртып, караңгыга көөрүмге, чүү-даа көзүлбес. Ам канчаар, тептингеш, кээп дүжер эвес дээш холумда папка-биле чер суйбап, улаштыр үңгөп чоруткаш, холумга бир чымчак, шимчеп турар резин-даа ышкаш чүүл туттунуп келген. “Чүге союп келдиң, дедир чор, сээң ажылың бистиң ажыл төнөргө эгелээр чүве-дир” — дээш, шимчей берзе-ле, оперативтиг ажылдакчы Мерген болду, а тудуп алган резиним ооң ийи болду. Карактары караңгыга өөренип чаңгыга бээрге топтап турарымга, Мерген черде, боозу белен, кеденип чыдыр.

Хенертен дааш-динмит үңген соонда, ок-чепсектиг эш-өөрүм бажыңче чаза булгап кирди-ле. Ол аразында дөрт-даяктааш, чаала туруп чыдырымда, чанымдан бир узун дүрзү караш дээн соонда, мээң будумга илдижкеш, долдуур даш чыып каан хап ышкаш, мээң чанымга калбаш кээп дүштү. Чырык бажыңдан дезип үне халып келген бир каразыттырганнның бирээзи-ле хевирлиг, бак сөстөр адап

диглери болур. Эт-севиң үптөткен аныяк кыс уругларны кайгап ханмас-ла болдум. Үптээшкениңер даң адып олурда 3-5 шак аразында суг болгулаар. Билдиришкениң кирирге-ле, албан бир-ле черге бөлүк аныяктар арагалаан, оон уруглар тарап чанып бар чорааш, бир болза үптөткен, азы чепсектиг бөлүк хулиганнарга таварышкан болур, бижектедип, эттедип алган-даа болгулаар. Дүне маңнажып чорааш күштөткен, өлүрткен-даа улус бар. Мен бодаарымга, аныяк уруглар кем-херек үлгедиглерин чамдыкта боттары чедип аар хире. Чүге дизе дүне когарааннарның кол кези аныяк уруглар болур, дүн ортузунда кудумчуларга чер кезип, арагалап чоруурга, хулиганнар таваржып турбай канчаар. Кем-херек үлгеткен улус хөй кезинде кожууннардан болгаш көдээ суурлардан келген ажыл чоктар боор.

Чер кезип чоруур, өөренип, ажылдаар күзөл чок тоянчылар-биле демисел чүгле ИХЯ-ның ажылдакчыларының эвес, а хоорайның болгаш кожууннарның өске-даа административтиг ажылдакчыларының хүлээлгези болур ужурул деп бодаар мен. Ол улуг айтырыг. Ынчалза-даа шупту демнивис-биле тоянчылар болгаш ажыл чоктар-биле демиселди чорудуп эгелээр ужурул бис. Ынчангаш кижиге бүрүзү, эң бир дугаарында ада-ие ажы-төлдү өстүрүрде күрүнениң эктинче көрүнмейн, чашты чажындан тура экени эки деп, бакты бак деп ылгап өөредир чугула. Өөредилгеге сундулуг, ажылга ынак аныяк-өскенни шын кылдыр өстүрер болзувусса, эки чурталганы чаалап шыдаптар бис, аңаа бүзүрээр мен.

Ховар кижилерниң бирээзи

— 2003 чылдың эгезинден эгелеп ИХЯ-ның байысаалга

эргелелиниң кыналда-методиктиг салбырының улуг байысаакчызы болуп ажылдап киргенимни Россия Федерациязының Москва хоорайның истелге комитетиниң хоочун ажылдакчызы, юстицияның полковниги Валерий Валеевич Гизатуллинниң улуг ачызы деп санаар мен. Бүгү чуртталгазының иштинде Россия Федерациязының ИХЯ-ның база бир тергиин ажылдакчыларының бирээзи Валерий Валеевични Тываже ТР-ниң ИХЯ-ның байысаалга эргелелиниң ажылының шынарын көдүрери-биле келдирткен. Кызыл хоорайның ИХК-зинге ажылдааш, Иштиги херектер яамызынче шилчип келген, амгы үеде — ТР-ниң ИХЯ-ның сайыдының байысаалга талазы-биле оралакчызы. Улуг төптөн келген улуг дуржулгалыг хоочун ажылдакчының ажыл-агыйыңга бердингенин, могап-шылавап, кижизиг мөзү-шынарын магадап, ооң удуртулгазында ажылдап чоруурумга чоргаарланыр мен,

чүге дизе ол бүдүн республиканың кожууннарында иштиги херектер килдистериниң ажылдакчыларының шуптузун чүгле арнын таныыр эвес, оларның атысын, эрге-дужаалын часпас сактыр, ажылдакчыларга кээзде хүндүткелди, дузаарга кижиге. Кижиниң каш ажы-төлдүг болгаш канчаар чурттап олурарында бээр билер. Тыва улустуң ат-сыын безин кижиге чазыг чокка сактып шыдабайн турда, Валерий Валеевич кижилерниң ат-сыын шын, долузу-биле билер болур. Кады ажылдап чоруур арат-чонунуң канчаар чурттап чоруурун эки билери дээрге, кижиге бүрүзү дээш сагыш салышкынның херечизи деп санаар мен. Дарга кижиге кандыг болурул, ажыл-агыйның чедиш-киннери оон улуг хамааржыр. Үр үе иштинде байысаалга эргелелинге дээштиг, шын ажыл чоруттунмай турганы төптөн чаа дарга келген соонда көстүп келди. Бир чыл ажыг кыска үе иштинде ИХЯ-ның байысаалга эргелелиниң ажылының деңнели бедээн. Байысаакчы ажылдакчыларның мерген угааны база бир улуг чадаже өрү бедээни — база-ла Валерий Валеевичиниң ачызы. Мындыг улуг шериг-биле дайзыннарга удур демисел чорудары берге эвес.

Ажылдавышаан хевээр

— ТР-ниң ИХЯ-ның байысаалга эргелелиниң ажылдакчылары база-ла дүн-хүн чок дежурствода улуг хүлээлгелиг ажылын уламчылап, кем-херек кылган корум-чурум үрегдекчилеринге удур демиселин бичии-даа соксатпайн, амыр эвес ажылын чорудуп турар хевээр. Ынчангаш “Шын” солуну дамчыштыр кады ажылдап турар эш-өөрүмге база республиканың өске-даа шагдаа ажылдакчыларына, оларның өг-бүлелеринге аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, чедиш-киннерни күзээр-дир мен.

Кылып чоруур үлези чымыштыг, берге-даа болза, бергелерге торулбайн, эш-өөрүнүң болгаш чонунуң хүндүткелин чаалап алган баштак-хөглүг угбайның чугаазын дыңнааш, ооң амыдыралга ынаан, кижилерге бүзүрелин, ооң-биле чугаалажып олура, магадап олурдум. Каң дег кадык, эрес-дидим, аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг, хөглүг-баштак хевээр артыңар, Елена Назындаевна! Орууңар сүт дег ак-ла болзунам!

Салим МОНГУШ чугаалашкан.

Чогаалчы болгаш үе

ИЙИ ШҮЛҮККЕ СЫЛДАП АЛГАШ...

Мээн архивимде 1996 чылдың март 1-де үнген "Тываның аныяктары" солун база бар. Ону шыгжап чоруурумда ужур-ла бар. Ооң дөрткү арнында Өвүрге чурттап, ажылдап чораан, ам бистиң аравыста чок, талантылыг шүлүкчүвүс Николай Ооржактың чогаалчы эш-өөрүнге эш хуузунуң оюн-баштаа-биле пародия орнунга бижээни:

*"Шүлүкчүлөр дугайында
Чүүл бижир кижиле-даа чок.
Адывска адрестээн
Анекдоттар арбын харын:
Арагалааш, ушкан-даа дээр,
Ажылдан дүшкен-даа дээр,
Алган кадай катган-даа дээр,
Алимент төлөвээн дээр...
Солун-сеткүүл ажыл ора,
Аттарыңар ховар көөр мен,
Амгы шагның темазы
Сонуургатпас аларган бе?
Бойдус бергеш, бойдус алыр,
Бо-ла чырык өртемчейге
Борбак башты кеске кагбайн,
Боттарыңар камнаныңар!"*

дээни ол шүлүктү номчааным ол-чаан сагыжымга артып калган.

Эштериниң мурнундан шүлүкчүнүң ол хомудан, алаң кайгаан айтырынга, чагынгга харыны Тываның база бир улуг шүлүкчүзү Молдурга Салчак олла солунда мынчаар эгелээн:

*"Кертик чүве төвө эвес,
Кемниг-ле улус бистер эвес,
Бодувусту бодувус-ла
Борастанчып бижил, өөрүм!
Артыгыста, иштигыста
Анекдот, хол чаа чүүл эвес:
Ары, Өвүр, төптө-даа-ла
Ааспырактар арбын харын.
Чыдыг хопка базындыра
"Чыда өлүр чылан эвес",
Демир-үжүк бажын шалып,
Деткижер-ле болган-дыр бис".*

Ийе, Салчак Бүрүшкекович каш катап шын: демир-үжүвүс бажын шалып, деткижер-ле болзувуса, оон тыва чогаалдың хөгжүлдеси чүгле ойнап алыр, боттарывыстың арын-нүүрүвүс-даа арыг, чиик, чогаалдарывыс-даа номчукчуларывыска дораан чедип турар ийик дээн бодал-биле бо бичии чүлдү бижип ор мен. Бо берге үеде чогаалчы эш-өөрнүң номнары-даа хөй үнмөстээн, садып-төлеп тургаш үндүрүп алганывыс каш-ла чүс экземпляр номнарывыс кымга-даа четпес, чүгле чоок эш-өөрүвүске, дөргүл-төрелдери-виске, ажы-төлүвүске тураскаал кылдыр сунарынга-ла четчир боор-дур.

Чогаал ажылы дээрге чарыш ады салыр делгем, арыг хову эвес, чогаалчылар дээрге чарышка салыпкан аъттар эвес-ле болгай. Чогаалчы кижилер бүрүзү хуузунда онзагай үнүгү, амыдырал-чуртталгалыг, чогаал бижир тускай аргалыг, орустуг кижилер-дир. Ынчалза-даа олар төрөөн дылының, чогаалының хөгжүлдеси дээш нийти кожугда коштунуп алган чүткүп чоруп орап ажылчын аъттарга дөмей, могаг-шылаг билбес, дидим кижилер-дир...

Мен бодум хуумда хөй чогаалчы эш-өөр ышкаш, Кызылда чурттап орзумза-даа, чогаалчы эш-өөрге үргүлчү ужуражып, хөөрежип, халып чоруур арга-даа, үе-даа чок болгаш, чамдыкта "Тываның чогаалчылары" деп номнары ажып, чогаалчы эш-өөр-биле ужуражып, чугаалажып-даа оргулаар-ла-дыр мен.

Тыва чогаалчыларның (амгы аныяк-өскенни санавакса) барык шуптузун көргөн, таныыр, оларның хөйү-биле аралажып, хөөрежип, кады ажылдап-даа чораан болгаш, мыа бо чүлдү бижир эрге менде бар боор деп-даа бодадым. Кончуг аныяк үемде "Тываның аныяктары" солунга ажылдап тургаш, чогаалчылар-биле үргүлчү ужуражып, чечен чогаал кичээлдерин организаастажып, аңаа киржип чораан мен. Чогаалчылар Александр Даржай, Чооду Кара-Күске, Владимир Серен-оол, Экер-оол Кечил-оол, Эдуард Донгак, Шомадыр Куулар, Оюн Кодур-оол, Алексей Бегзин-оол болгаш өскелер-биле-даа кады ажылдап чордум. Ынчан редакциявыс бажыңының кырында кадыңга Тываның ном үндүрер чери турган. Аңаа Юрий Кюнзегеш, Салим Сүрүң-оол, Алдын-оол Даржаа дээн ышкаш улуг чогаалчылар ажылдап турдулар. Ынчангаш ол үеде ажылдап, чурттап чораан чогаалчылар-биле хуннун чыгы ужуражып, чугаалажып арга биске турган. Ооң соонда "Хемчиктиң сылдызы" солунга ажылдай бергеш, ооң чанынга "Мажалык" чечен чогаал каттыжышкынын тургусчуп, ону он үш чыл иштинде удуртуп келдим. Ол үеде "Мажалык" чечен чогаал каттыжышкынынга кээп турган-нардан Маадыр-оол Ховалыг, Мария Күжүгет, Василий Хомуш-ку Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери апаргылаанынга чоргаарланып чоруур мен. Олардан-даа өске хөй аныяктар-биле ажылдап, бодунуң шаамче сүмени берип чораан мен. Олар ам тус-тузунда чогаалдыкчы оруун изеп, тып алган чоруп орап-дыр.

Бирде-бирде бодап олурарга, эки үелерде чурттап-ла чордус-даа ышкаш. Мен "Хемчиктиң сылдызы" солунга ажылдап, "Мажалык" чечен чогаал каттыжышкынын удуртуп турумда, ооң баазыңга Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң удуртулгазы-биле Тываның Чогаалчылар эвилелиниң үнүшкүнүг семинар-хуралы Кызыл-Мажалыкка болуп эрти. Кызыл хоорайдан, кожууннардан хөй чогаалчылар кээп киришти. Оларның аразында Кызыл-Эник Кудажи, Салим Сүрүң-оол, Леонид Чадамба, Олег Сувакпит, Анатолий Емельянов, Черлиг-оол Куулар, Василий Монгуш, Михаил Дуюнгар, Антон Үержаа, Николай Куулар дээш, кымнары чок дээр боор. Ол-ла үелерде Чадаанага, Шагаан-Арыгга чечен чогаал каттыжышкынының семинар-кичээлдерин, дуржулга солчулгазын база организаастап эрттир турду.

Бай-Тайга биле Барыын-Хемчик кожууннарының "Мөңгүлек", "Мажалык" чечен чогаал

каттыжышкынының аразында езулуг эш хуузунуң чурумчуй берген ужуражылгалары болуп турган чүве.

Бо үеде Тываның Чогаалчылар эвилели "удуй берген", ажыл чок олурупкан дивейн-дир мен. Чогаалчылар эвилели рыноктуң берге үезин шыдажып эрти. Ооң амгы даргазы Черлиг-оол Чашкырмаевич Куулар "Улуг-Хем" чечен чогаал сеткүүлүн редакторлавышаан, эвилелди база баштап олур. Лидия Херлиевна Иргиттиң удуртканы Литфонд база шимчеп турар-дыр. Ындамында болгулаан хуралдарга, чыыштарга тыва чогаалчыларның төлээлери киржип турлар. Ынчалза-даа ам-даа тывыңгыр, шимченгир ажылдаарын ЧЭ-ден, Литфондудан үе негеп келген. Шүлүкчүнүң эштериниң мурнундан харызында бижип турары ышкаш:

*"... Чалыгыста Кызылга дег,
Чалгыр харык, хутбай, ам чок
Ынаар баарда карман херек,
Рынок ирей ону кактаан..."*

-даа бол, чогаалчы эш-өөр "чудурун чудук адаанче суккан эвес" дижир, ундаравас, бергелерге торулбас улус дээрзин билер мен. Ынчангаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң ажылын ам-даа экижидерде, чогаалчыларның белең номнарының оларның хууда архивтеринде элп чыдарын болдурбазы-биле чогаалдарны парлап үндүрер ажылды Тываның ном үндүрер чери-биле чергелештир (өртектиг-даа бол) ЧЭ улам идепкей-жидер болза эки. Оон башка чамдык ном үндүрер лицензиялыг черлерниң парлаан номнарының шынары багай, тиражы эвээш бооп турары чажыт эвес-ле болгай.

Чогаалчы, шүлүкчү деп ат, билишкин, ооң-биле холбажы берген, чогаал, шүлүк бижирин доктаамал кылып, хостуг үезин аңаа сөңнеп чоруур кижиге бижип кааны чогаалдары дээш улуг харысалганы база онаап турар. Кандыг-даа ажылдың, мергежилдин ужурутказын кыры-биле эвес, а чогуу-на билер, кижилерниң сагыш-сеткил дойлушкунун сайгарып билер, бичии-ле чүведен өөрүп, багай чүведен килеңнеп чоруур кижилерниң чүректеринге дээптер, аңаа чурттап артып калыр чогаалдарны тургузуп шыдаар.

Чон бодунуң чогаалчыларын, шүлүкчүлери баштай-ла оларның парлааттынып турар чогаалдарындан билип, танып алыр, а ооң соонда дириг чогаалчы-биле ужуражып, чугаалажы бергеш, аңаа өөрүүр боор чүве чораан. Ынчангаш чогаалдарны архивтерге чыгтырбас, солун-сеткүүлдерге парлаар, номнар кылдыр үндүрер ажылды идепкейжидер чүве болза, чонувустун бо берге үениң, рыноктуң аагынга кемдеп-кергезен сагыш-сеткилин чымчадырынга дузалаар-даа боор дээн бодалым бар. Чогум-на моон ужуң Тываның Чогаалчылар эвилелиниң солунун-даа болза үндүрүп эгелезе чүл? Бо айтыргыны чогуумчалыг шиитпирлээр

чүве болза, ЧЭ-ниң ат-алдары көдүрлүр, чогаалчыларга эки, эптиг байдал тургустунар ийик. Ындыг солунуң номчукчулары-даа эвээш болбас ужурулуг.

Номчукчулар дээрге бижип чоруур кижилерниң эң-не шынчы үнелекчилери, шүгүмчүлекчилери-дир. Ындыг болганда, чон аразынче кирери, чогаалчыларның чон-биле ужуражылгаларын хөйү-биле организаастаары негеттинип турар. Чогаалчы кижилер боду бодунуң хууда идепкейи-биле чон-биле ужуражып чоруурга, арай эпчок-даа болу бээр чораан. Чогаалчының чанынга Чогаалчылар эвилели быжыг даяңгыш болуп алгаш, ооң-биле кады чоруп чоруур чүве болза, чогаалчыга-даа, Чогаалчылар эвилелинге-даа хүндүткелди, билишкенин чондан чаалап бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Ат-алдар, үнелээшкн кижиге дириг чорда херек. Сөөлгү үеде бистиң республикада чогаалчыларның ат-алдарын көдүрүп, деткип турары чогуур деңгелде эвес деп бодаар мен. Бо талазы-биле культура ажылдакчылары, артистер элээн эки байдалда турар болдур ийин. Харын-даа "Тываның алдарлыг чогаалчызы" деп хүндүлүг атты тывыспас кылдыр дүжүрүп алган ышкаш ийик бис. А чоокта чаа Моолда чурттап чоруур улуг тыва чогаалчывыс Чинагийн Галсан кээрге, Чазак Даргазының Чарлы-биле ындыг атты аңаа тывысканын дыңнадывыс. Делегейге алдаржый берген тыва уктуг чогаалчыга ындыг болбайн аан.

Бистиң аравыстан өске оранделегейге ырап чоруткан, чок болган чогаалчыларывыстың ат-алдарын мөңгөжидер ажыл четпес чоруп турар. Бо талазы-биле чер-черде күүседикчи эрге-чагырга черлери, чонну төлээлээн сонгулданыг органнар-даа четпес ажылдап турар. База-ла эрткен үеде ышкаш, улуг дарга чүү дээрин манап орап, боттарының талазындан бот-идепкей чок хевээр бис. Бо талазы-биле культура ажылдакчылары база-ла элээн эки байдалда чоруп турарлар. Харын-даа дириг кижиниң адын эдилээн Культура ордузу бары безин ону бадыткап турар. Чок болган чогаалчыларывыстың хөөрлери чаржынчыг байдалда чыдарын кижилер дыңнап олурар-дыр. Бо-даа харын бир дугаарында чок болган кижиниң чоок төрөлдеринге хамааржыр айтырыг болбайн аан. Ынчалза-даа чок болган чогаалчының хөөрүн ажаар-тежээр чоок кижилери чок чүве болза, ону тус-тус черлерде удуртур органнар чүге эскербейн турар чүве ирги?

Тываның Улустуң чогаалчызы Салим Сүрүң-оолдун адын эдилээн кудумчу оон төрөөн чери Барыын-Хемчикте чок хевээр болбайн аан. Хандагайтыга бир кудумчуну Монгуш Доржунуң ады-биле, өскезин Николай Ооржактың ады-биле чүге адап болбазыл? Мындыг чугааны хүндүлүг чогаалчыларывыс Степан Сарыг-оолга, Бай-

Кара Хөвөнмейге, Олег Сагаан-оолга, Леонид Чадамбага, Олег Сувакпитке, Өлчей-оол Монгушка, Владимир Серен-оолга, Михаил Дуюнгарга болгаш өске-даа бистиң аравыста ам чок чогаалчы эш-өөрге хамаарыштыр чорудуп болур. Бо дээрге база-ла чер-черде төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының кылыр ажылы ышкажыл. Чүге дээрге чогаалчы кижилер бүрүзү үнген дөстүг, чер-чурттуг-ла болгай. А ол черлерде чон чүнү көрүп, ындыг айтырыгны тургуспайн турарыл? Бистиң хоорай, суурларывыста кандыг-даа утка-шынар чок аттар эдилээн улуг кудумчулар эмгежок болгай.

Кудумчуларга чаа ат тыпсырда хөй ака-төгөрик чарыг-даттынар деп чугаа үнүп келир чадавас. А бис херекчок байыр-лалдарны чечени эрттирив, машина-балгат-биле кижилерни чеже шаңнап турар-дыр бис. Чок болган чогаалчының ады-биле ооң төрүттүнген, өскен, чурттап, ажылдап чораан суурунга бир кудумчуну адап каар болза, оон бистиң төөгүвүс, культуравыс чүгле ойнап алыр-ла-дыр.

Мында мен бистиң чугаалажыр ужурулуг айтырыгларывыстың чүгле чамдызын көдүрдүм. Чогаалчыларывыстың хөй кезин доктаамал шалыңныг ажыл чок, чогаалы дээш аргажок эвээш төлөвү (гонорар) ап турарлар. Харын-даа номнары боттарывыс төлеп үндүрүп ап турар болгай бис. Чүгле пенсия-биле чурттап орап кайы хөй. Аштап олурар, амыдыралы чединмес чогаалчы эки чогаал бижип шыдаар бе? Айтырыглар-ла хөй.

Мээн бо хууда бодалдарымын чогаалдыкчы эш-өөр деткип, боттарының санал-оналдарын берип, номчукчулар-даа бодалдарын чугаалай бээр боор дээрзинге бүзүредим. Чоокку үеде Чогаалчылар эвилелиниң хуралын чыылдырып, үстүнде айтырыгларны чүге чугаалажып болбазыл? Шынап-ла, Салчак Бүрүшкековичиниң ол-ла харыш шүлүкүнде бижип турары ышкаш:

*Хокшул артыгын октажыпкаш,
Хона чалар бажыңын тээп,
Мурнуку дег ам бир чыылза,
Бууккан херек хозавас бе?*

Сагыш-сеткиливисти ажыдып, хомудалывысты хойлап алгаш чорбайн, улуг чугаадан кылып көрээлинер.

Чогаалчы кижилер дээрге чонунуң мурнуку одуруунда чоруп орап хайгылычтыга дөмей, ооң мурнакчы отрядының төлээзи деп бодап, билип чоруур болза эки. Чону дээш сеткили аары-вайн чоруур кижилер бедик шынарылыг чогаал тургузуп шыдавас. А ол уйгу-дыш чок дүңелерде төрүттүнген, шишкиттинген чогаалдарывыс бистиң хуувуста папкаларывыска чытпайн, номчукчуге оруун дүрген-не тып алзын дээш ажылдаар ужурулуг бис.

**Чкалов МАНДЫҢНЫЧЫ,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү.**

Даарта — БИЛИГДЕР ХУУ

“2004-2005 өөредилге чылы эгелээринге чедир чаңгыс хонук арткан. Байырлыг чыскаалга киржип база бир өөредилге чылын төлөптүг уткуп алып дээш өөреникчилер, адапелер чымьштыгы-биле белеткенип турарлар.

Эрткен 2003-2004 өөредилге чылында школаны алдын медаль-биле 18, мөңгүн медаль-биле 28 өөреникчи дооскан.

Бо эрткен өөредилге чылында Тываның школачылары база чаңгыс аай күрүне экзамени дужаар шенелдеге киришкен. Аңаа хоорайның 12

ниити билиг школалары, 1292 өөреникчи киришкен. 864 доозукчу математикага, химия болгаш физикага 24, биологияга 54, Россия төөгүзүңге 127, орус дылга 191 база литературага 3 кижки шылгалда дужааган. Чаңгыс аай күрүне экзамени дужааган өөреникчилерниң 75 хуузу эки болгаш ортумак демдектерге дужааган, ажылды кылып шыдавайн “2” демдекти өөреникчилерниң 25 хуузу алган. Бо бүгү көргүзүг ниити россияжи денел-биле демей, чаа хевирниң шылгалдазын Тываның өөреникчилери эки шингээдип алган деп

болур. Эң эки көргүзүг 92,6 хуу— биология эртемінде база орус дылда 91 хуу, а эң кудузу химияда— 50 хуу. Билиг талазы-биле бедик көргүзүг 34,6 хуу орус дылда, а эң багайы— химия эртемінде. Бедик билиг берип турар, эки өөредилгелиг өөреникчилерлиг школаларга Кызыл хоорайның 15,8,7 дугаар школалары хамааржыр.

Келир өөредилге чылын төлөптүг уткуп, чедишкенин өөренип, эки түңнелдерлиг болурун өөреникчилерге күзээр-дир бис.

Башкыларның башкызы

Долчун Баазановна Донгак — хөй чылдарда аныяк салгалды өөредип, кижизидип чоруур хоочун башкы, ол бо күзүн 50 дугаар өөредилге чылынче кирер. Башкывыс бо чылдарның дургузунда уругларга тыва дыл болгаш чогаал эртемин өөредип келген, “Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы” аттың эдилекчизи.

Долчун Баазановна күш-ажылчы базамын 1954 чылда Бай-Тал ортумак школазындан эгелээн. Оон 1957 чылда башкы институтун дооскаш, өскөн-төрөөн Мөңгүн-Тайгазынга ажылдап келген. Оон бээр бо хүннерге чедир ол школада үзүктел чок ажылдап, сумунун, кожуунун хөй-ниити ажылдарының идепкейлиг киржикчизи болуп чоруур.

Уругларга төрөөн дылының үнезин билиндирип, ооң уран

чаражын бодунуң дыл-домаанга көргүзүп, ону шингээдип алырынга кызымак болурун сургап чоруур. Долчун Баазановна уругларның сонуургалын көдүрери-биле кичээлдерниң янзы-бүрү хевирлерин ажылгап, чедишкенин ажылдап келген. Башкының кичээлдеринде өөреникчилер эртемденнер, истекчилер, шинчилекчилер, хөгжүмчүлөр, нурукчулар, артистер-даа болу бээр-ле. Ынчангаш ол кичээлдерге олар бичии-даа чай алын-

мас, үе эрткенин эскербестер.

Бистиң школавыстың башкыларының хөй кези ооң өөреникчилери болуп турар. Олар башкызындан арга-сүмени айтырып, чаңгыс коллективте демниг ажылдап чоруур. А школаның тыва дыл башкылары шуптузу — Долчун Баазановнаның доостурган өөреникчилери. Олар ам-даа башкызының кичээлдеринге улуг сонуургал-биле олуржуп, оон үлегерни ап чоруур. Бистиң школавыста эң-не узун болгаш солун намдарлыг кижки — бистиң башкывыс Долчун Баазановна, башкыларывыстың башкызы.

Алдыңай ДОНГАК.

КАТАП, ТООРУКТАП...

Аяс Хому, кы: “Ажыл-тоорук бар-дыр?”

Тыва кат-чимис, тооруктуг тайгалар-биле байлак. Өвүрнүң Саглы сумузунуң девискээринде Ортаа-Халыын, Кыдыы-Халыын, Үш-Хая, Кызыл-Чыраа, Хорумнуг-Ой тайгаларынга бо чылын инекараа, көк-кат, казылган, кишкулаа, тоорук база мөөгү элбээ-биле үнген.

Күс болурга-ла сумунуң улугбиче чону Кавказ Куулар, Сергей Ооржак, Омак Ооржак, Ортун-оол Ооржак оларның хуу чүк машиналарынга олурупкаш тайгалаары чаңылчаан. Төлөвир база барыктыг, чолаачыга бир кижки-ле бир литр кат чыып бээр.

Чойганмаа САТ.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Савалар-лаа долчу

Тараа ажаалдазы эгелээн

Республиканың бүгү ажыл-агыйлары 24 муң 736 га черге тараа культураларын бо чылын чазын чаштырган. Бо хүннерде чамдык кожууннар тарааның дүжүдүн ажаап ап эгелээн.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының медээзи-биле алырга, август 30-ге чедир ниитизи-биле 646 га чернин тараазын бастырган, оон 1067 тонна дүжүттү ажаап алган. Эң хөй 947 тонна көк-тарааны Би-Хем кожуунунуң ажыл-агыйлары ажааган. Күзүн чашкан бо тараа бир га черден 18 центнер дүжүттү берген. Каа-хемчилер 100 тонна кызыл-тасты ажаап алган. Ооң дүжүдү ортумаа-биле 1 гадан 10 центнер болган.

Тараа ажаалдазынче Таңды, Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчик кожууннар база киришкен.

Сиген кезилдезинге хамаарыштыр байдал мындыг: республика 74 муң 702 тонна мал чемин белеткеп алган. Ол ниити планың 74 хуузу болур. Эң хөй 53 муң 537 тонна мал чемин чурттакчы чон белеткээн, оларның соонда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери чоруп турар (11 муң 667 тонна).

Бистиң корр.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, хүндүлүг, ынак угбавыс Татьяна Дугаровна ХЕРТЕКТИҢ сентябрь 1-де төрүттүнген хүнү. Ол хөй чылдарның дургузунда Бай-Тайга кожуунуң кооперация шугумунга үрөтүнелдиг, шаңнал-макталдыг ажылдап келген. Күш-ажылдың хоочуну, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ол — маадыр ие.

Чуртталга чеже-даа берге, нарын болза, угбавыстың турсоруу бедик. Төрүттүнген хүнү таварыштыр өөрүшкү-маннайны, өлчөй-кежикти, ак чолду, черниң өң-баазын чечектерин сеткиливис ханызындан сөннедвис. Угбавысты деткип, өөрүшкү-кударалды деңге үлежип чоруур честевис Николай Делгер-оолович ХЕРТЕККЕ өөрүп четтирип чор бис.

Кады төрөөнериниң мурнундан думмазы Анна Дугаровна.

Кожуунга байырлаалдар эрткен

Эрткен субботада, август 28-те, Тере-Хөл кожуун катап тургустунганындан бээр 3 харлаанын, Кунгуртуг суур үндезилетиниң тургустунганындан бээр 55 чылын болгаш эге школа 65-тээн юбилейин демдеглээн. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак үш дакшыр байырлал-биле тере-хөлчүлөргө байыр чедирген.

Ында “Силерниң кожуунунуң турар чери бир онзагай. Төрөөн бойдузувустуң каас-чараш, арыг аржаан суглуг, арга-ыаштыг, тайга-сынын, аңныг-меңниг, кат-чимистиг, бай-байлак булун-нарының бирээзи. Чурттакчы чон-депшилгениң каас-кояларынга амдажываан. Бойдузу-биле ту-душ болгаш эң арыг сеткилдиг кижилер болгай... Тере-хөлчүлөрниң амыдырал-чуртталгазы моон-даа сонгаар бай-шырак, улуг чедишкениннерлиг, олчомактыг, орулга-ажыктыг болурун база кижки бүрүзүңге каң кадыкшылды, аас-кежикти, буян-чолду, тайбың-чаагай амыдыралды күзеп тур мен” деп бижип турар.

Кожуунунуң байырлалдарынга ТР-ниң Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак вертолет-биле ужуп четкеш, киришкен. Ол байырлыг хурал үезинде чүе чугаалааш, байыр чедиргеш, Тере-Хөлдүн социал-экономикиг хөгжүлдезинге кириген улуг ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы Санаа Баянга, күш-ажылдың хоочуну Аракчаа Барымга “ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы” деп хүндүлүг атты тывыскан. Шериг-оол Ооржак кожуунунуң школазынга саазында чүүлдер хоолгалаар ксероксту, Тере-Хөл кожуунунуң чагыргазынга болгаш Кунгуртуг суурга чураан чуруктарны белекке берген.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хойлуужудулга палатазының өмүңээзинден депутат Борис Оюн байыр чедиргеш, кожуунуң бөлүк ажылдакчыларынга хойлуужудулга органының Хүндүлөл бижиктерин тывыскан.

Байырлыг хуралга Тере-Хөл кожуунунуң чагыргазының даргазы Александр Санчат илеткел кылган. Ооң соонда байыр чедирип чүе чугаалаан кижилер хөй болган.

Ол-ла хүн суурнун чонунга байырлыг концерти көргүскен, янзы-бүрү спортчу маргыл-дааларны эрттирген.

Бистиң корр.

Бистиң баазавыста дараазында чүүлдерни садып турар:

«ЭХНАТОН»
БААЗА
ЧАЛАП ТУР

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттуң далганы 410 рубль (шоодайны), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печеньеелер — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү — 23 рубльден өрү, макарон кылыгылары — 13 рубльден өрү өртектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.

Турар адресивис:

Загородный, 19-а,

Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

ЭРТЕМ-ПРАКТИКТИГ КОНФЕРЕНЦИЯ

Тыва Республиканың Кагрлар политиказының эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту

2004 ЧЫЛДЫҢ СЕНТЯБРЬ 3-ТЕ 9.00 ШАКТА

Улусчу чогаадылга ордузунга Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 чыл оюнга база Кызыл хоорайның 96 чылынга тураскааткан “Россия биле Тыва: 60 чыл кады” деп эртем-практиктиг конференцияны эрттирер. Күзелдиглери чалап тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9387. Чагыг 109.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинзон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыгтыган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыннадыгылары дээш авторлар боттары харьылаар.